

Розділ 2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЕЛІТИ І КНИЖНА КУЛЬТУРА ГАЛИЧИНИ: ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ, ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ

Питання про те, кого зарахувати до інтелектуальної еліти, складне й дискусійне. Поняття «інтелектуал» в українській (а також польській та єврейській) культурі Галичини історично змінне – так само, як і в західноєвропейських культурах, звідки воно прийшло. Загалом, поняття «інтелектуальні еліти», «інтелектуали» та «інтелігенція» – не зовсім тотожні, хоча часом їх використовують як синоніми¹. Лексема «інтелігенція» (intelligence) у багатьох мовах – термін на позначення здатності до абстрагування, логічного мислення, емоційного пізнання, самоусвідомлення, розсудливості, критичного мислення, творчості. Цю категорію часто роблять ширшою від поняття інтелекту, який зводиться до логічного мислення, розсудливості, раціонального вибору, вміння верифікувати судження. Східноєвропейська концепція XIX – початку XX ст., у якій з «інтелігенцією» ототожнювався певний соціальний стан (критерії змінювалися і не завжди були чіткими), який також мав бути ширшим від середовища «чистих інтелектуалів» – високоосвічених «людей розуму» з логічним і творчим мисленням, які можуть бути ерудитами, але водночас творцями нового наукового чи культурного продукту. «Інтелектуал» – це також (східноєвропейський) інтелігент, але не тільки. Цю категорію можна поширювати й на домодерний період, як це робив Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff), і на пізніший час. Тож «інтелектуальна еліта» – дуже широке й гнучке поняття, що охоплює «вузьких інтелектуалів» і (в широкому розумінні) інтелігенцію та інтелігентів. Психолог Юзеф Козелецький (Józef Kozielski) у своїх есеях² підкреслював складну, суперечливу сутність інтелектуала, якого високо цінують і водночас безжально критикують, і який сам постійно вагається між різними системами цінностей та між цінностями й можливостями їх реалізації. Його суспільну роль вчений вбачав водночас у позитивному (високий рівень освіти, ерудованість, здатність творити, продукувати нові ідеї, принциповість, самостійність і навіть дисиденство як протест проти неправди чи / і несправедливості) і в негативному сенсах (конформізм, надмірний прагматизм, розмитість та часта зміна думки й суспільної позиції / «біполярність мислення»); вибірковість, ревізування і навіть фабрикування інформації; здатність до продукування не лише гуманістичних, але й антигуманних проєктів, покірливість владі,

¹ Наприклад, книга Жака Ле Гоффа про інтелектуалів європейського середньовіччя (Le Goff J. *Les Intellectuels au Moyen Âge*. Paris, 1957) у польському перекладі розповідала про інтелігенцію середніх віків (Le Goff J. *Inteligencja w wiekach średnich* / przeł. E. Bąkowska. Warszawa, 1966).

² Kozielski J. *Intelektualiści – miejsce na ziemi*. Wrocław, 1989.

слугування інтересам політичних та економічних еліт, залежність від них). «Інтелектуали ... відіграли значну роль в розвитку європейської культури, – писав Ю. Козелецький. – Часто обороняли фундаментальні людські цінності: правду, мир, свободу й справедливість. Критикували антигуманні ідеології й декструктивні політичні програми. Висміювали глупоту “вищих сфер” і захищали “бідних та принижених”. Руйнували міфи, любі публічній думці. Будучи лише “фабриками слова”, виступали промоторами важливих суспільних змін. У багатьох випадках їхня поведінка наближалася до манхейнівського ідеалу незалежного мислителя й творця. Завдяки цьому деякі з них стали особистісними взірцями й моральними авторитетами сучасних поколінь»³.

Заразом психолог нагадував і про ту зливу критики, яка впала на голови інтелектуалів впродовж історії: «Називали їх потульними мандаринами, які фліртували з владою, або спритними хвальками, котрі готові поміняти власну гідність на матеріальні вигоди. Їх звинувачували в анархізмі, радикалізмі, в тому, що загрожують суспільному порядку, називали їх аніматорами суспільних переворотів. Закидали їм, отже, як сервілізм, так і зарозумілість»⁴.

Натомість італійський комуніст Антоніо Грамші (Antonio Gramsci), який сам був інтелектуалом і думки якого, за словами Ренате Голуб (Renate Holub), можна трактувати «поза межами марксизму і постмодернізму», у «В'язничних зошитах» («Quaderni del carcere») задумувався над складним питанням: чи можна вважати інтелектуалів окремим і незалежним «соціальним класом», чи «кожна соціальна група має своїх інтелектуалів»⁵? Шлях його думки був доволі непростим. З одного боку, філософ заявляв, що кожна соціальна група породжує власну інтелектуальну верству. Проте відразу ж поділяв інтелектуалів на «органічних» (фахівців певної галузі, створених певним соціальним класом, організаторів суспільства та речників народних мас) і «традиційних» інтелектуалів, які сприймають себе окремим класом. До всього А. Грамші відмовляв селянам як спільноті у продукуванні власних інтелектуалів: «селянство, хоча й відіграє важливу роль у світі продукції, але не продукує власних органічних інтелектуалів і не асимілює жодної верстви традиційних інтелектуалів, хоча лави інших соціальних груп поповнюються багатьма інтелектуалами з селян і значна кількість традиційних інтелектуалів – зроду селяни»⁶. Звідси грамшіанський поділ на породжених промисловістю інтелектуалів міського типу й інтелектуалів сільського типу, які виростили в світі традицій селянського та «дрібнобуржуазного» середовища. Філософ описував ставлення селян до сільських інтелектуалів як щось амбівалентне: селяни хочуть стати майбутніми «традиційними» інтелектуалами, поклоняються їм і водночас зневажають та заздрають («схиляння інстинктивно містить елементи заздрости та жагучої ненависти»). До класичних «традиційних інтелектуалів» свого часу мислитель залічував релігійних діячів («священнослужителів»), яких вважав доповненням до «зе-

³ Kozielski J. Intelektualiści – miejsce na ziemi. Wrocław, 1989.. S. 25.

⁴ Ibid. S. 43.

⁵ Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з італ. Київ: Вперед, LAT & K, 2014. С. 63.

⁶ Там само. С. 64.

мельної аристократії», натомість альтернативою до них стали згодом світські «традиційні» інтелектуали («аристократії тоги зі своїми привілеями, верства управлінців тощо, учених, теоретиків і філософів-несвященнослужителів»⁷). В'язнична думка Грамші була пунктирною, хоча він мріяв про комплексну генеалогію чи історію «феодальних» і «нефеодальних», традиційних і модерних інтелектуалів, навіть пропонував таку коротку історію інтелектуалізму від античності до модерного часу і від Західної Європи й США до російської тайги. Весь процес розвитку інтелектуального руху А. Грамші бачив як боротьбу «органічних» інтелектуалів із «традиційними», і як бажання перших «завоювати» та «асимілювати» других. У концепції італійського автора поняття інтелектуалізму залежало від конкретних історико-культурних умов. Але загальне визначення «інтелектуалів» для нього було досить широким: «всі люди є інтелектуалами, але не всі виконують у суспільстві функцію інтелектуалів (так само як про того, хто смажить собі яечню чи пришиває латку на куртку, не скажуть, що він є кухарем або кравцем). Отже, історично формуються спеціалізовані категорії людей для здійснення функції інтелектуалів»⁸. Загалом же в лексиконі Антоніо Грамші інтелектуалів було трактовано не в категоріях еліти, а крізь призму марксистської бази, надбудови і продукції соціальних благ. Автор «В'язничних зошитів» був досить критичним супроти міських інтелектуалів, вважаючи їх, значною мірою, прислужниками / функціонерами своїх суспільних класів, посередниками між різними суспільними групами; «Їхню роль можна порівняти з ролю молодших офіцерів в армії: вони позбавлені будь-якої ініціативи у продукції виробничих плянів; вони є сполучною ланкою між безліччю виконавців і підприємцем»⁹. Близькими до поняття «еліти» ставали грамшіанські «традиційні інтелектуали», які себе тою елітою, власне, і вважали. Однак до них засновник італійських комуністів також був критичним саме через елітарність.

Зрештою, саме поняття еліти в соціальній думці еволюціонувало від середньовічних теорій суспільних станів до італійської школи теорії еліт / елітології та політології Вільфредо Парето (Vilfredo Federico Damaso Pareto) чи Гаєтано Моски (Gaetano Mosca). Вони зосереджувалися на класах людей, наділених владою завдяки знанням, вмінням чи майновим ресурсам, тобто довкола політичних еліт. Досі тривають суперечки, кого вважати елітою загалом, а кого суспільною та культурною елітою зокрема, та якими атрибутами мають бути наділені представники цих еліт¹⁰. Дискусійною залишається теза про еліту як сукупність найкращих людей суспільства. Адже, наприклад, до політичних еліт – груп, які утримують владу, можуть належати далеко не найкращі за освіченістю чи моральними якостями особи. Помітним є постійне оновлення й переформатування еліт (насамперед у модерному суспільстві) завдяки соціальній та культурній мобільності (теорія Пітіріма Сорокіна (Питирім Сорокін / Pitirim Sorokin)), що через соціальні

⁷ Там само. С. 65.

⁸ Там само. С. 66.

⁹ Там само. С. 70.

¹⁰ Навіть підручники часто наводять паралельно кілька визначень терміна «еліта». Елітознавство: підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ, 2013. С. 14.

ліфти здатна винести людину на верх суспільства. Але соціальна циркуляція може й опустити представників еліт на нижні щаблі суспільної піраміди, позбавивши колишніх представників еліти їхнього статусу. Утім, категорію політичних чи економічних еліт можна вважати відносно фіксованою. Поняття духовної / інтелектуальної еліти є нібито теж фіксованим, проте часто набагато гнучкішим й еластичнішим, бо й саме поняття духовності теж є не дуже визначеним. Це стосується також історичних наук, зокрема інтелектуальної історії, яка мала б бути історією інтелектуальних еліт, їхніх текстів, ідей, категорій мислення.

В історії західноукраїнських земель поняття «еліти» можна застосувати до представників різних соціальних станів і професій, які діяли в різний час і в різних соціально-історичних умовах. Історія української інтелігенції вже має певну традицію дослідження¹¹. Розвиток інтелігенції в Галичині також простежено відносно добре (праці Святослава Пахолківа, Наталії Мисак, Оксани Дрогобицької¹²). Однак історія інтелектуальних середовищ / еліт, уявлення про них та розуміння їхньої ролі в суспільстві, зв'язку з еволюцією книжної / книжкової культури в краю простежені все ще не достатньо. Тут спробуємо пунктирно окреслити, наскільки можливо, окремі моменти цієї проблеми, її генезу чи «домодерну доісторію», історію у новий і новітній час та «постмодерну постісторію».

Від жерця до книжника: уявні і реальні (прото)інтелектуали і давня руська культура. Існування дохристиянських соціальних та культурних еліт на західноукраїнських землях є наразі гіпотетичним. Це дописемні еліти, які не можуть «говорити самі за себе». За однією з гіпотез, у дохристиянських слов'янських племен функції духовної, культурної, політичної, економічної, воєнної еліти суміщали ті, кого в пізніших християнських руських літописах називають волхвами, баляями, кудесниками, і ті, кого вважали вождями¹³. Довести чи заперечити цю теорію дуже складно, як і визначити їхній інтелектуальний рівень¹⁴. Вони, як маргінесові фігури, стали частиною християнської

¹¹ Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. / відп. ред. Ю. О. Курносів; авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ, 1994. Кн. 1.

¹² Pacholkiv S. Emanzipation durch Bildung: Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890–1914). Wien; München, 2002; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Х. Николин. Львів: Піраміда, 2014; Мисак Н. Українська інтелігенція в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття: до питання взаємовідносин із владою. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 493–509; Мисак Н. Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX століття. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 5–16; Мисак Н. Професійна діяльність, національне питання й міжнаціональні відносини у середовищі галицької інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст. *Українсько-польсько-єврейські взаємини у Східній Галичині (перша половина XX ст.): вибрані питання*. Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 61–78; Дрогобицька О. Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2014.

¹³ Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 268.

¹⁴ Руські літописці описують волхвів як ворогів релігії Христа, бунтівників і підбурювачів, які прагнуть реваншу «давньої» віри і, природно, не вдаються в деталі. Очевидно, що їхній інтелектуальний світ був спрямований на локальний давньослов'янський пантеон, однак точний формат цього пантеону і пов'язані з ним ритуали також є доволі гіпотетичними (Пор:

пам'яті поряд із нехристиянізованими руськими князями, проте зробили собі більшу кар'єру в літературній та художній традиції XIX–XX ст. Частина дохристиянських військових та державних давньоруських еліт становили нехристиянські нормани / варяги. Їхнє інтелектуальне життя в дохристиянську добу також мало документоване і вивчене, хоч й вони залишилися у пізнішій культурній пам'яті¹⁵.

Християнство та принесена ним писемність спричинилися до розширення інтелектуальних еліт до більшого кола людей книги / книжників¹⁶. Щоправда, уявлення про книжників, як і самі лексеми «књижникъ», «књижьници», були наділені не лише позитивними, але й негативним біблійними конотаціями. «Къ-нижьници и фарисеи», «старіишины жьречьскы и књижьници» у текстах давньоруських Євангелій згадані серед тих, хто виступав проти Ісуса Христа і хотів «възложити руци» – «накласти на нього руки». Однак книжниками у давньоруські часи були й начитані, освічені люди, які добре орієнтувалися в книгах, зокрема в євангельських текстах. У культурі княжої доби ними стали духовні особи: єпископи, священники та монахи, а також (частково) князі і їхнє оточення, дружинники, бояри, Підтвердженням цьому слугувало літописання, наприклад, Галицько-Волинський літопис. Частина його редакторів, за гіпотезою Антона Генсьорського, були наближеними до князя світськими достойниками, інша – духовними особами. Їхню освіченість доводять богослужбові книги та археологічні матеріали, як-от графіті на стінах храмів і грамоти, які виявив Ігор Свешников у Звенигороді¹⁷. Грамотними були, ймовірно, й тогочасні митці, зокрема будівничі, тож частина настінних записів могла бути зроблена і їхньою рукою¹⁸. Духовні особи (священники й монахи) ставали копіїстами – переписувачами текстів, їхніми коментаторами (у проповідництві), а також вчителями, які навчали азів грамоти. Свою роль у князівських канцеляріях відігравали печатники, вони, можливо, укладали й керували процесом писання княжих грамот, яке здійснювали писці, могли також «списувати шкоди» та виконувати інші функції. Освіченими, книжними людьми були, очевидно, також інші княжі урядники: тисяцькі, стольники, дворські / судді двору тощо¹⁹. Натомість князі у цій системі

Gieysztor A. *Mitologia Słowian*. Warszawa, 1980; Łowmiański H. *Religia Słowian i jej upadek*. Warszawa, 1986).

¹⁵ Світ їхньої уяви й інтелекту для нас – це світ скальдів, скандинавських саг і ед, в основі яких лежить особлива культура пам'яті, в якій зафіксовані також обриси Русі. Однак свідченням інтелектуальних зав'язків з регіоном є, радше, рунічні написи на предметах, знайдені (серед іншого) і в Західній Україні. Вони дають змогу говорити про елементи інтелектуальної праці в норманських спільнотах. Натомість в пізнішій історичній та культурній пам'яті руські варяги залишилися військовою елітою – в позитивній версії – відчайдушними воїнами, які поклоняються своїм богам (як у «Дітях Одина» Юліана Рудницького / Опільського), в негативній – нападниками і навіть работорговцями. (Толочко А. П. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург, 2015).

¹⁶ Див. Franklin, S. *Writing, Society and Culture in Early Rus*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002. С. 950–1300.

¹⁷ Петрик А. Бояри та церква середньовічної Галичини та Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2003. Вип. 7. С. 88.

¹⁸ Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів, 1999. С. 51–52.

¹⁹ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів, 1984. С. 128–129; І. Крип'якевич також стверджує про знання грецької та латинської мов серед єпископів, князів і частини мі-

були замовниками оригінальних текстів чи копій книг. Попри кліше літописних панегіриків, які повідомляли, що князь «переписав Євангеліє» чи іншу книгу, насправді йшлося про те, що він дав завдання її переписати, фондував її виготовлення. Князі ставали читачами чи слухачами текстів, оскільки у тогочасній культурі ймовірно, поширене саме читання книг уголос²⁰. Княжі скрипторії були одними з осередків книжної культури та інтелектуальної діяльності, а книгами вважали передовсім рукописи з церковними богослужбовими текстами. Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff) на західноєвропейському прикладі стверджував, що володарі загалом були не так читачами, як замовниками святих книг – цінних, коштовних предметів. Ймовірно, так було й на середньовічних галицьких та волинських землях²¹. Лише в Галицько-Волинському літописі йдеться про «особливого» волинського князя Володимира Васильковича, який приймає рішення на підставі книг, молитися, переписує чи дає переписувати манускрипти²². Представники писемної / книжної еліти, зосередженої при княжих дворах, монастирях та церквах, були читачами Апостолів, Євангелій, Псалтирів, Часословів, Службеників, Типиків, Требників, Тріудей, Мінеї тощо. Вони ж знайомилися зі світськими текстами, що відображали потреби щоденного життя (грамоти, акти та документи²³) або фіксували історичні події (літописи). Частково ідеал книжної людини асоціювався саме з духовенством, її описували крізь призму релігійних кліше, що були актуальними для ранньомодерної культури²⁴. Загалом,

щан князівства, використання її у зовнішній комунікації. З іншого боку, А. Генсьорський виділяє у Галицько-Волинському літописі окремі руські запозичення з польської, угорської, німецької мов. Однак чи свідчило це про поліглотизм книжних людей та наскільки таке поліглотство було поширеним – важко сказати. На літописних сторінках з'являються також галицькі бояри, однак про інтелектуальний вимір цього суспільного стану літопис говорить мало. Зрозуміло, однак, що принаймні деякі з бояр добре знали місцеві традиції і були наділені кмітливістю та дотепністю, як тоді, коли насміхалися над одним з претендентів на галицький престол: «Ти вже на Галичиній могилі посидів еси, ото ж, і в Галичі ти княжив еси!».

²⁰ Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003. С. 8, 39–40.

²¹ Проте в руській культурі загалом, за винятком пізніших уявлень про київську бібліотеку / скрипторій чи навіть «академію» князя Ярослава Володимировича (Мудрого) образи князів пов'язувалися або з владою та володіннями «отчиною», воєнною силою, конфліктами й війнами, або з сакральністю тіл чи святістю життя. Наприклад, див.: Солонська Н. Г. Книжна культура Київської Русі та Бібліотека Ярослава Мудрого в контексті наукових поглядів Михайла Грушевського (на матеріалах фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 100. Т. 2. С. 37–44; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / отв. ред. Н. Ф. Котляр. Киев, 1992. До певних роздумів спонукає епітет-прізвисько, дане галицькому князеві Ярославу Володимировичу – Осмомисл. Однак воно належить, очевидно, пізнішій традиції, його конотації неясні й суперечливі, а дослідники розходяться в їхньому тлумаченні: Ричка В. М. Ярослав Володимирович Галицький: чому Осмомисл? *Ruthenica*. Київ, 2007. Вип. 6. С. 345–350.

²² «Євангеліє списав Апракос, ...Апостол-Апракос ... і Мінею 12 списав, і тріюді, і октоїхи та іромлої». Галицько-Волинская летопись. *Памятники литературы древней Руси. XIII век*. Москва, 1981. С. 414.

²³ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004.

²⁴ Як зауважують дослідники, ідеальний священник в давньоруських текстах постає метафоричним «учителем і світільником» та «сіллю землі», «лікарем хворих» і «сторожем та пастухом», «оком церковному тілові» та «трубою небесною», «устаами Божими», «наслідувачем Господнім» та «стовпом премудрості», «ключарем» тощо. (Романов Б. Люди і нравы Древней Руси. Москва, 2013. С. 151.) Ймовірно, окремі священники та монахи, представ-

можна стверджувати, що на середньовічних руських землях (їх, як і цілу Східну Європу, християнізовано пізно, порівняно зі Західною) було помітне певне відставання інтелектуального життя. Це пов'язують із поствізантійською традицією, яка стимулювала радше анонімне відтворення інтелектуальних здобутків минулого, аніж творення нового. А також – із наслідками монгольського нашествия XIII ст., пізніших міжусобиць і втратою державності. Проте можна думати, що пріоритети тогочасного руського суспільства були іншими: тоді важливими були «люди меча», а не думки чи слова²⁵.

Інтелектуал – ерудит: пізньосередньовічні та ранньомодерні інтелектуальні еліти. Занепад державності, а згодом інтеграція колишніх земель Русі до земель Польської корони, Речі Посполитої, спричинили появу нових політичних, економічних та інтелектуальних еліт²⁶. Вони були носіями уже західної культури, хоч і не стояли на вершці європейської цивілізаційної піраміди. Ні «Божественна комедія», ні «Сума теології» не постали на східноєвропейських теренах, не з'явилося тут згодом і своїх Картезіїв, Галілеїв, Везаліїв. Місцевим

ники княжого двору чи й самі князі могли сягати і по житійну, агіографічну літературу, збірники на зразок «Ізмаргдів», «Пчіл / Мелісс», «Зоологів», а також апокрифічних книг, хоча важко стверджувати, як і хто читав і переписував такі тексти на регіональному рівні. Збережені графіті, грамоти, написи на предметах дають змогу робити висновки про певну поширеність писемної культури серед жителів князівств. Однак ці фрагменти не дають цілісного уявлення про тогочасну інтелектуальну еліту та її світоглядні горизонти. В літописі зустрічаємо також згадки про «премудрого книжника» Тимофія, який «біблійними словами» характеризує угорського «мучителя Бенедикта» Бора і отця духовного Тимофія, а також про будівничого Авдія, в якому вбачали митця-архітектора або скульптора. Поряд з єпископом Мемноном (якого А. Генсьорський пропонував як одного з можливих авторів літопису), Курилом-печатником їхні образи в історичній уяві ставали символами мистецької та інтелектуальної еліти. В культурній пам'яті пізнішої Галичини та України сформовані також образи «альтернативного» культурного героя – церковного чи світського, придворного співця Митуси, який, за літописом, відмовився співати для князя Данила Романовича. В окремих інтерпретаціях він набуває рис відомого, навіть знаменитого, незалежного митця-інтелектуала, придворного поета на зразок західних трубадурів чи вагантів. Саме тому в 1921–1922 рр. у Львові з'явилася літературна група «Митуса», для якої співець мав слугувати символом інтелектуальної незалежності. Однак ні текст літопису, ні його контекст не дають підстав для таких широких висновків. Радше тут маємо лише окремі фрагменти мозаїки, яку важко скласти в цілість.

²⁵ Тут були відсутні ідеї університету, наукових чи шкільних диспутів, критики чи сарказму супроти владних еліт. Данило Романович не мав «свого Жуанвілія», руська культура його часу була позбавлена «свого Данте», Томи Аквінського чи Франциска Асизького, Бонавентури чи Абельяра. В уяві тогочасного суспільства військові владні еліти не просто домінували над інтелектуальними, а навіть витіснили їх на маргінес і «перемагали». Загалом, інтелектуальну еліту того часу становили переважно люди міст та монастирів, оточення князів або єпископів. Вони залишили писемні пам'ятки, і саме завдяки їм сформувалося пізніше уявлення про давньоруське суспільство. По суті, це уявлення про еліти, а не про «безмовну (чи майже безмовну) більшість». З іншого боку, поствізантійські книжники залишалися «протоінтелектуалами»: їх часто задовольняла роль анонімних авторів-переписувачів, тих, хто коментує діяльність володаря, або ж тих, хто вміє цитувати і тлумачити «святі книги».

²⁶ У цей час можна говорити про пізньосередньовічних і ранньомодерних інтелектуалів, хоча сам термін «інтелектуал» з'являється лише згодом, орієнтовно під кінець XVII ст. із появою філософії ілюмінізму, знання в Англії, але обмежується переважно Францією та Італією. На східноєвропейських теренах його здебільшого не знали, хоча окремі елементи філософії ілюмінізму проникали й сюди.

елітам залишалося бути ерудитами, читачами, інтерпретаторами західної традиції, синтезувати її зі східною, і так моделювати своє.

Нові інтелектуали формувалися тепер не лише за поствізантійським, але й за західноєвропейським зразком і рухалися не лише на Схід, але й на Захід. Про це свідчила поява ідеї університету, професорів, викладачів та студентів із Русі, які подорожували Європою в пошуках знань. Інколи вони інтегрувалися в західноєвропейське інтелектуальне середовище, стаючи людьми тамтешніх університетів і формуючи відповідний «культурний продукт»²⁷. Тепер книжна / книжкова культура поширювалася не лише серед священників і монахів (яких церква зобов'язувала не тільки читати, а й бути дидасками-вчителями). До писемної культури, а отже, й до творення інтелектуального продукту, були причетні і світські викладачі, і друкарі, і торговці, і представники міського патриціату та урядників, писарі-урядники, бургомістри, шляхта.

Звісно, саме духовенство формувало далі стан *oratores* – тих, хто молиться і з допомогою інтелектуальної праці поєднує стан воїнів і володарів (тих, хто воює і керує) з «простими людьми» (тими, хто працює). Певною мірою це середовище залишалося основною руською інтелектуальною елітою. Постаті духовних владик та отців були для пізньосередньовічного та ранньоновітнього міщанина значущими настільки ж, як і постаті державних володарів та батьків міста, оточені особливою харизмою. Єпископи, ці «міністри святих справ і корифеї релігії» серед латинників, а також руські владики та єреї стають в риторичі ранньомодерного періоду представниками інтелектуальних еліт. Їхні образи формують із тих самих метафор та епітетів, що й в середньовічній руській традиції²⁸. У метафоричі тогочасної української літератури єпископ, представник духовенства загалом – воїн, озброєний «мечем духовним» – вмінням проповідувати і вести переговори з різними середовищами, а також читач²⁹. Інтелектуальну /

²⁷ Нудьга Г. А. Не бійся смерті. Київ, 1991. С. 231–430. Свідчення цьому – доля і тексти професора астрології / астрономії й (дворічного) ректора Болонського університету Георгія з Русі чи Юрія Дрогобича (Jerzy Drohobycz (Kotermak), Georgius Drohobicz), зокрема його трактати «Прогностичне судження про 1478 рік» та «Прогностичний погляд на 1483 рік». Їх опорою стали погляди Клавдія Птолемея, його «*Megale syntaxis*», та «Тетрабіблон» (лат. «*Quadripartitum Cl. Ptolemae*» – «Чотирикнижжя Клавдія Птолемея»), праці Арістотеля і арабських астрологів: «Альмагест» – трансформація «*Tabrir al magesthi*» (арабського варіанту Птолемеєвого) «*Megale syntaxis*», «*Flores*» Альбумазара, «*Quadripartii*» Птолемея, праці Галі, «*Isagogiae*» Альхабіта. Це робило астролога з Русі до певної міри ерудитом XV ст. Однак його праці були незвичними для тогочасного Руського воєводства та, може, Східної Європи. Поява цієї роботи як «першої друкованої книги руського автора» мала значення саме для його рідного регіону, а не для Італії чи інших держав Заходу, де таких книг вже виходило багато, і їх писали набагато авторитетніші автори.

²⁸ «Стопн премудрости, тайный домъ, оуста божія, даѣй мир мирові, ангел господинь, труба небесная, отецъ братія своѣя, ... мыру молитвеник, подражатель господинь». Так Арсеній Желиборський описував ідеал зразкового пастиря у своєму «Поученії новопосвященному іерею».

²⁹ Так, підкреслював єпископ Йосиф (Шумлянський), «вдома і на празниках» священник мав би читати «добрі книги» – зокрема «Зверцадло», що містило інформацію про сім церковних тайн, десять заповідей та основні канони «православно-католицької» віри. Цю працю, автором якої був він сам, митрополит рекомендував особливо настійливо. Водночас єпископ був свідомий того, що навіть такий «мінімум читання» може бути «заважким» для сучасного йому пересічного священника («тую ж читайте, а той з собою ж диспутуйте, але не попивши»).

духовну працю виконували й монахи, зобов'язані до постійної молитви та аскези. Справді, монастирі ставали осередками читання та інтелектуальної праці³⁰. Однак, на думку руського афонського аскета Івана Вишенського, інтелектуалізм «приглушував» релігійне життя³¹. Аскетичний і водночас емоційно насичений дискурс Івана Вишенського був свідченням його інтелектуальних пошуків, хоча сам він якраз виступав проти інтелектуалізму. Загалом, ідеальний духівник не мав читати недозволених книг, мусив утримуватися від жартів, бути серйозним, строгим і стриманим, хоча цього ідеалу дотримувалися не завжди. Частково до цього спричинилося проникнення реформаційних ідей (зокрема, серед освічених міщан). Інтелектуал Станіслав Оріховський (у листі-сповіді до Яна Франциска Коммендоні / тобто до священника, згодом кардинала Джованні Франческо Коммендоні (Giovanni Francesco Commendon) (1564)) відразу мав далекі від канонічних погляди на священство: Оріховський заявив батькам і архієпископу, що, всупереч латинській традиції, одружиться навіть після висвячення. Це не завадило йому спочатку бути священником й агітувати за ліквідацію целібату серед католицького кліру, а пізніше зректися нав'язаного силоміць сану і стати вільним секуляризованим інтелектуалом.

Інтелектуалізм світських осіб відрізнявся від релігійного інтелектуалізму духовенства, навіть коли йшлося про церковні братства мирян³². Вони формували елітарні середовища, що доповнювали церковний релігійний інтелектуалізм конкурентним світським. Тому часто непростими були відносини між духовенством і Львівським Святоуспенським братством³³. «Інтелектуально-елітарна»

³⁰ Альмес І. Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів, 2021. «Скромним вдоволені завжди, від цілого світу відтяти, /Вдень і вночі вони молять Спасителя й славлять піснями /Так цілі ночі вони часто проводять без сну» (Севастіан Кльонович, «Роксоланія»).

³¹ Його ідеалом була пустеля, віддалена від Русі, Львова і небезпечних для душі інтелектуальних принад. Водночас інтелектуальним прагненням самого анахорета було читання лише святих книг (Часослова, Псалтиря) церковнослов'янською мовою, при цьому аскет мріяв про збірник-Соборник, котрий би об'єднав усі «духовно корисні тексти». І хоча «мніх Іоан» сам писав тексти, адресовані світським читачам, проте світські друки зі Львова його не задовольняли.

³² Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966; Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton; Toronto, 2006; Капраль М. Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали. Львів, 2016.

³³ Важко сказати, чи йшлося тут про світську інтелектуальну еліту в найширшому розумінні того слова, але про певну закритість (з одного боку) та про репрезентацію руського соціуму (з іншого), мабуть, так. Братчики формували власне середовище з власними обрядами, мали свою бібліотеку, власні духовні потреби. У них була передовсім богослужбова література (напрестольні Євангелія та Євангелія учительні, рукописні та друквані Апостоли; Мінеї, Октоїхи, Постні і Цвітні Тріоди, Прологи, кілька «словенських Біблій, слов'янські й грецький Псалтирі, «грецька П'ятдесятниця»), службники, але також перекладні хрестоматії – «Феофілакти» і «Маргарити», «Правила святих отців», писання Василя Великого, Максима Грека, тлумачний Апокаліпсис, велика сербська Космографія, катехизми. Поруч із ними на полицях стояли цілком світські тексти: твори Лукіана і «Органон» Арістотеля грецькою мовою, латинський словник («Дикціонар»), Хронографія та кілька граматик, діалектика та риторика латинською мовою, латиномовний Плутарх, твори Овідія, Цицерона (названі тут «Оффіціум» і «Сентенціє»), Вергілія тощо. Братчики також творили власні тексти, вели документацію і зберігали її.

атмосфера братства не завжди сприяла послуху до духовенства, радше навпаки, однак вона була особливою³⁴. Львівське братство стало одним із важливих осередків продукування та розповсюдження духовної культури – і «сакральної», і «профанної» – в мультикультурній інтелектуальній атмосфері³⁵.

Основою для ранньомодерного інтелектуала-ерудита залишалася західна інтелектуальна традиція у формі теологічно-філософських дискусій, диспутів. Їхньою метою було переважно «дисциплінування» розуму, а не стимулювання самостійного мислення. Тому учасники диспутів щоразу опинялися в межах стереотипів, понять чи уявлень, давно запропонованих отцями середньовічного богослов'я³⁶. Тогочасний інтелектуал-ерудит, майстер риторичних і стилістичних фігур, знавець словесної барокової гри, намагався пристосувати ерудицію, знання трафаретних образів до стандартних правил жанру, наприклад, вдало витлумачити задану тему чи емблему³⁷. Знання барокового інтелектуала – таблиця-калейдоскоп, елементи якої можна переставляти, формуючи усе нові й нові сполучення знаків. Інколи в ранньоновітньому Львові (на відміну від тогочасних західноєвропейських міст) оригінальність не вважалася ознакою зразкового інтелектуала, а шкодила його іміджу. Можливо, саме це породило певну культурну замкненість (чи було її наслідком). Тому деякі тенденції

³⁴ «Бути братчиком» означало брати участь у спільних світських сходинах та церковних ритуалах, зокрема літургіях. Зразковий член братства не міг бути п'яницею, «блудником», «долопоклонцем», «драпіжником», «лихоимцем», не міг лягтися «непотрібними корчемними», «гнилими» словами, бо тоді його прирівнювали до «блудника».

³⁵ У сфері зацікавлень тогочасного руського інтелектуала «Розарії» і «Вертогради душевні» могли сусідити з поезією Петрарки, трактатами Еразма Роттердамського і Жана Бодена, і з латинськими й грецькими словниками, граматиками, риториками, і з гербарями, хроніками та книгами про магію тощо. Так, до львівського рукопису Михайла Гунашевського вписано і Львівський літопис, латинські афоризми, і «антилатинські» полемічні твори на зразок «Перестороги», і духовні легенди, і лікарські поради, і зодіакальний календар, і юридичні документи.

³⁶ Так, наприклад, видані близько 1633 р. тези Христовора Стшали спиралися на тлумачення вибраних текстів Дунса Скота. Натомість 16 тез Ангелуса Смолінського, опубліковані 1671 р. під назвою «Viva facies actionum humanarum et beatudinis nostrae», інтерпретували окремі положення «Суми теології» Томи з Аквіну так само, як і богословський диспут, який презентував «Рафаель де Леополі» у своїй «Septapulus de septiformi sex geneleos ennaratione» (1628). Світ дискусій львівського ранньоновітнього інтелектуала поширювався саме на «канонічні» постарістотелівські концепції й категорії мислення. Про це свідчать, крім інших, видані 1629 р. у Львові тези Яна/Івана Саковича, присвячені світу та його елементам – небу й арістотелівським стихіям («De universo eiusque patribus coelis et quattuor elementis conclusiones»). Школа привчала інтелектуала орієнтуватися й на бароковий символізм та алегоризм, стилістичну вишуканість (у формі) і синтез біблійних образів із трансформованою античною міфологією (у змісті).

³⁷ Наприклад, студент Замойської академії Григорій Бутович своїм панегіриком, виданим у Львові 21 квітня 1642 р., намагався виразити «слодковонний запах духовних цнот» владики Арсенія Желиборського. Цей текст певною мірою передає тогочасне розуміння місця і ролі інтелектуалів. Поет – «найнижчий служебник» «з унижоним поклоном» в урочистій атмосфері – на день святого Юрія в кафедральній митрополичій церкві – «дедукує» твір своєму покровителю, «пану і пастирю». Зміст твору ілюструє той мікрокосм, у якому оберталися думки тогочасного інтелектуала. З одного боку, тут фігурують образи Христа, Божої Церкви, Сіону, Стефана, Авраама, Ісаака, Андрія, а з іншого – Юнони, Марса, Мінерви, Белліони, Феба, Паллади, Муз та картина «золотистого Емпірею».

західного інтелектуального життя потрапляли на львівський ґрунт із чималим запізненням. Звідси – поява праць, заснованих на переказуванні давно застарілих сюжетів. Також, попри рівень освіченості й незалежності мислення, ранньоновітній інтелектуал (значною мірою) залишався людиною ірраціональною, містичною та магічною. Цим зумовлена популярність книг про чудеса, астрологічних трактатів і праць, присвячених магії та ворожінню. Тому світосприймання руських (етнічно чи географічно) інтелектуалів XVI–XVIII ст. сповнене контрастів³⁸. Так, багатьох інтелектуалів того часу приваблювала самоідентифікація з роксоланами та сарматами – жителями ідилічної, особливої Роксоланії / Русі – колишньої Сарматії. Звідси – ідеологія сарматизму та апеляції до роксоланського міфу. З іншого боку, світ польських та руських інтелектуалів був водночас світом прагматичних людей: міських патрициїв та урядників, бургомістрів, райців, лавників, тих, хто керував містом, хто писав, укладав і систематизував документи в магістраті³⁹. Походження інтелектуалів було різним, що демонструє приклад Юзефа Бартоломія Зіморовича-Озимка (Józef Bartłomiej Zimorowic-Ozimek) та частково його брата, поета Шимона (Szymon Zimorowic), або Яна Альнпека (відомого як Йоганн Альнпех / Йоганн Альнпек / Ян Алембек (Ioannes Alembek / Alnpekius))⁴⁰. Альнпек укомплектував досить велику бібліотеку, що свідчила про різнобічність зацікавлень і його прагнення до певного енциклопедизму⁴¹.

Окремим, довший час закритим у собі було ранньомодерне єврейське інтелектуальне середовище. Його життя розвивалося довкола кількох традицій:

³⁸ Доказом цьому є той же «Leopolis...» Бартоломія Зіморовича, у якому історична хроніка непомітно переходить у переказування давніх легенд і створення нових міфів, відносна толерантність – у ксенофобію, ерудованість і багата метафорика стилю – у повторення поширених трафаретів, а раціональна розсудливість – у містичний страх.

³⁹ Urzędniczy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. (Ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / oprac. K. Przyboś. Wrocław, 1987; Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). Львів, 2011.

⁴⁰ Юзеф Бартоломій / Бартоломеї Зіморович народився у львівській міщанській, польсько-вірменській сім'ї, однак доволі швидко почав писати вірші, а водночас просуватися по службовій драбині від помічника писаря, лавника, райці до бургомистра. Водночас він багато писав і польською, і латиною. Серед його творів були й ідилічні поезії («Селянки нові руські»), і церковні гімни, і тексти про «видатних людей Львова» («Viri illustres civitatis Leopoliensis»), а головне – його історична хроніка «Leopolis triplex» (Heck K. Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowicza (Ozimek) na tle stosunków ówczesnego Lwowa. Lwów, 1894; Heck K. Zimorowicz Józef Bartłomiej, Burmistrz, poeta, kronikarz lwowski: w 300-ną rocznicę. Lwów, 1897). Його попередник, Ян Альнпек, який теж був райцею та бургомистром Львова, походив з польсько-німецького роду, що мав свій герб. Альнпек вчився на аптекаря, а також був купцем. Його навчання стало прикладом мандрів тогочасними університетами (Вроцлав, Падуа), інтелектуальна діяльність була доволі різномірною: від виписок з міських книг, оказіональних віршів до першого друкованого опису Львова («Topographia civitatis Leopolitanae»).

⁴¹ Осіп'ян О. Л. «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 192–222. Ця тенденція, зрештою, була підсумована аж у XVIII ст. одною з перших енциклопедій Рогатинського декана та пароха Підкаменя Бенедикта Хмельовського, яка відображала вже барокову вченість: «Nowe Ateny albo Akademia Wszelkiej Scyencyi Pełna: Na Rozne Tytuły, jak na Classes Podzielona, Mądrym dla Memoryału, Idiotom dla Nauki, Politykom dla Praktyki, Melancholikom dla rozrywki Erygowana» (Львів, 1746).

галахичної; ашкеназької, сконцентрованої довкола тексту Мішни, та містицизму у формі хасидизму й сабатіанства. Тут в колах духовних лідерів рабинів і цадиків, а також вчителів-меламедів точилися дискусії, які, власне, можна назвати інтелектуальними⁴². Загалом же світ ідей ранньомодерного інтелектуала був настільки ж упорядкованим, настільки нестабільним та неоднорідним, як і самі інтелектуальні еліти того часу. У дискурсі ранньомодерних книжників та ерудитів промовляв і голос прагматизму та «чистого розуму», і магіко-поетичний погляд на природу, суспільство та людину. Це не дивно, бо інтелектуальна діяльність була лише частиною щоденних занять тих, кого нині можемо зарахувати до інтелектуалів. З іншого боку, інтелектуалізм чи передінтелектуалізм ранньомодерного часу був настільки ж сильним, як і антиінтелектуалізм.

Інтелектуал як інтелігент й «аристократ духу»: інтелектуальні еліти XIX – першої половини XX ст.

У 1772 р. відбувся новий поділ краю: землі давніх воєводств (Руського й частини Белзького) стали тепер територіями новоутвореної Галичини й Володимирії, в яких початково домінували австрійські, а не польські чи руські впливи. Разом із новою культурою, новою бюрократією і частково аристократією прийшли й нові інтелектуали (наприклад, австрійські митці⁴³), з'явилися нові претенденти на роль інтелектуальної еліти.

Серед них – галицька аристократія, яка претендувала на особливу роль через традиції (давніше шляхетство)⁴⁴ і через ототожнення з локальними політичними чи економічними елітами. Очевидно, в пізнішій культурі аристократія в інтелектуальній сфері асоціювалася не так із майновим станом, як із метафоричною «аристократичністю духа» / духовним аристократизмом, коли йшлося про «людину високого інтелектуального розвитку». Середовище галицької аристократії не було назагал українським, однак частково впливало на українське життя краю і на його культуру загалом⁴⁵.

Частина аристократів («зем'яни») була людьми сіл і посіlostей, але також міст і міської культури, тож займалася інтелектуальною працею. Їхні осідки – двори й палаци – були осередками книжної культури. З цього середовища вий-

⁴² Одні єврейські книжники вважали, що релігійна традиція може бути передана усним шляхом, щоб не примножувати додаткових коментарів до основних текстів (Тори, Мішни, Талмуду), не формувати інституту нових релігійних авторитетів, і як наслідок, не розповсюджувати нових помилкових тлумачень. Інші ж, натомість, були прихильниками рукописної культури, розрахованої на інтелектуальні еліти. Ще інші прагнули розповсюджувати свої погляди з допомогою книгодрукування. У цьому контексті традиція частини місцевих книжників виглядала спрямованою радше в усне та рукописне минуле, аніж у друковане майбутнє. Їхні тексти, як наголошують дослідники, часто не призначалися для масового читання чи виховання, бо були нагромадженням різнорідних глос. Детальніше див.: Полін. Дослідження з історії та культури євреїв Східної та Центральної Європи / за ред. Е. Поланьскі; пер. з англ. Київ, 2011. С. 253–271.

⁴³ Левицька М. Львівський портрет кінця XVIII – першої половини XIX століття. Київ, 2019. С. 18.

⁴⁴ Karolczak K. Dziejuszycy: Dzieje rodu: Linia poturzycko-zarzecka. Kraków, 2000; Górzyński Sł. Arystokracja polska w Galicji. Studium heraldyczno-genealogiczne. Warszawa: DiG, 2009.

⁴⁵ Arkusza O., Mudryj M. XIX-wieczna arystokracja polska w Galicji Wschodniej wobec ruskich (ukraińskich) aspiracji narodowych. *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2012. Nr 4. S. 145–171.

шов автор «Дам і гусарів», «Дівочих обітниць, або магнетизму серця» та чисельних комедій з життя шляхти, граф гербу Боньча Александр Фредро (Aleksander Fredro). Звідси походив історик, письменник, публіцист та колекціонер Владислав Лозинський (Władysław Łoziński)⁴⁶. Деякі аристократи й аристократки залишили мемуари. Так, мати Андрея Шептицького Софія Шептицька (Zofia Ludwika Cecylia Konstancja z Fredrów Szeptycka), окрім оповідань, написала «Спомини з минулих літ» («Wspomnienia z lat ubiegłych»). Ще один представник аристократії Мар'ян Роско / Росцо-Богданович (Marian Rosco Bogdanowicz) теж залишив спомини.

Проте інтелектуальне життя аристократії у багатьох випадках – це передусім розуміння етикету і салонного життя. Саме ним захоплювався М. Роско-Богданович у своїх спогадах. Для нього ідеальний аристократ / аристократка – людина з доброю і давньою генеалогією, яка має витончений смак в одязі, рухах і словах (*wytorność*), вміє танцювати, наділена галантністю, ораторським хистом і здатністю приймати важливі рішення (якщо йдеться про чоловіка), здатна створити довірливу атмосферу (*intimité*) у товаристві, але водночас суворо картати порушників салонних порядків (якщо йдеться про жінку). На думку аристократів, салонне життя було синонімом елітарності загалом і вимагало певних інтелектуальних зусиль.

З іншого боку, з русько/українсько-польської аристократії вийшов Роман Шептицький – митрополит Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрей, який суттєво вплинув на духовне формування руського соціуму кінця XIX–XX ст., зокрема як автор пастирських послань до різних верств населення. Його з братом Казимиром-Климентієм називали «аристократами духу». Із руською шляхтою пов'язували себе й попередні греко-католицькі митрополити: Антоній Ангелович, Михайло Левицький, Йосиф та Сильвестр Сембратовичі. Новий австрійський титул барона де Нойштерн за відданість монархії отримав автор «*Annales Ecclesiae Ruthenae*» о. Михайло Гарасевич. Зрештою, в руському соціумі кінця XVIII – першої половини XIX ст. саме духовенство виконувало ту роль, яку в польському відігравали аристократи та світські інтелектуали⁴⁷. Коло «духовної інтелігенції» чи «духовних інтелектуалів» презентувала також неформальна «Руська трійця» й середовище наближених до неї діячів, зокрема з перемишльського осередку. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький та їхні ініціативи, серед яких – альманах «Русалка Дністрова», були ініціативами священників, спрямованими до руського/українського

⁴⁶ Rudkowska M. *Wyszedł z dworu. Przeżycie i doświadczenie historyczne w twórczości Władysława Łozińskiego*. Warszawa, 2002. Його ім'я асоціювалося з популярними й науковими монографіями про «Життя польське в давніх віках», «Патриціат і львівське міщанство в XVI–XVII ст.», «Правом і лівом. Обичаї на Червоній Русі в першій половині XVII ст.», «Церковне малярство на Русі», а також художніми творами («Бусовицька мадонна», «Око пророка», «Легіоніст», «Перші галиціани», «Скарб ватажка»).

⁴⁷ Про це свідчило перемишльське середовище єпископа Івана Снігурського, що на певному етапі навіть склало конкуренцію книжному руському Львову. Тут намагалися продовжувати руську культурну традицію, водночас пристосовуючи її до нових – австрійських – інтелектуальних віянь. (Меморія перемишлян. Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру / вст. та упоряд. В. Пилиповича. Перемишль, 2009. 135 с.).

культурного загалу. Інтелектуальні суперечки щодо придатності латинки чи кирилиці руської мови між Йосифом Лозинським та Маркіяном Шашкевичем вийшли з дискусій в духовному колі. На хвилі романтизму алюмни Львівської духовної семінарії читали світську літературу, яка виражала слов'янську ідею⁴⁸. Водночас гостра реакція цензорів на «Русалку Дністрову» засвідчувала, що в середовищі духовенства читання та продукування світської літератури було певним ризиком.

Аж до середини XIX ст. руські інтелектуальні, політичні еліти та руське духовенство були синонімами чи майже синонімами. Це підтвердив склад політичних еліт (Головної руської ради), а також інтелектуальне середовище «Собору учених руских и любителей народного просвіщенія» 1848 р. Зокрема, Яків Головацький, Йосип Лозинський, Йосип Левицький, Рудольф Мох були водночас греко-католицькими священниками і філологами або/і письменниками й публіцистами, натомість о. Антон Петрушевич займався філологією та історико-археографічними студіями. Прикметно, що і польські, й українські діячі того часу озиралися в минуле, шукаючи собі попередників серед інтелектуалів середньовічного та ранньомодерного часу⁴⁹.

У той період романтизм формував уявлення про інтелектуала не як про духовну особу, а як про світську творчу особистість: в ньому бачили світську людину, бунтівника, публічного творця-борця або титана, мислителя чи меланхолійного самотника, відлюдника, відкинутого суспільством грішника, інколи навіть демонічного персонажа⁵⁰. Десь на межі між цим знаходився й ідеал інтелектуала-мрійника, хоровитого, але одушевленого ідеєю – таким здався Маркіян Шашкевич⁵¹.

⁴⁸ Ця лектура включала «Хроніку» Я. Длугоша, М. Стрийського та М. Бельського, часопис самого Закладу ім. Оссолінських, «Історії Польщі» Й. Лелевеля та К. Бандтке, «Граматика слов'янська» В. Колітара, німецька «Історія слов'янських літератур» П. Шафарика, філологічні праці Й. Добровського, поезії Ю. Словацького цікавили їх поряд із польським перекладом «Руської Правди», Острозькою Біблією, виданням «Слова о полку Ігоревім», збірниками українських пісень Михайла Максимовича та матеріалами сербського фольклору Вука Караджича, історією Російської держави Н. Карамзіна, нарисом російської літератури Н. Греча, збірниками Кірші Данилова. Переклади текстів Тіта Лівія з історії давнього Риму, праці Й. Гердера чи оповіді К. Вольнея про Сірію та Єгипет були відгалуженням основної тематики, однак і вони свідчили про переважно світський напрямок інтелектуальних зацікавлень («Русалка Дністрова»). Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1989. С. 18–51).

⁴⁹ Так, Іван Вагилевич, який став українсько-польським інтелектуалом, цікавився руськими письменниками, інтелектуалами XVII–XVIII ст., що писали польською, на зразок Мелетія Смотрицького, збираючи дані до їхньої біографії для книги, яка, втім, залишилася в рукописі (Wagilewicz I. D. *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem pisarze lacińscy Rusini*. Przemyśl, 1996). Його сучасник, львівський монах-кармеліт Ігнаці Ходиницький, у своєму тритомному словнику також намагався простежити біографії польських вчених, тобто наукових еліт середньовіччя і раннього нового часу від Яна Длугоша (Jan Długosz, лат. Ioannes Dlugossius) і Вікентія Кадлубка (Wincenty Kadłubek) до пізніших авторів (Chodynicki I., *Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach, i krutyczny rozbiór ważniejszych dzieł*. Lwów, 1833. Т. 1–3).

⁵⁰ Найденнова Г. Романтический образ на творческата личност. София, 1968.

⁵¹ До прикладу, Яків Головацький бачив у своєму товариші «людину м'якого, доброго серця», худувате лице якої «виражало якусь тугу та болочість», але водночас і «сильну душу у слабовитому тілі», яке несподівано трансформується під час розмов довкола руської ідеї («очі

Натомість нова інтелігенція, яка походила частково з міщанства / буржуа⁵², частково з селянства, стала формувати світську інтелігенцію. Ця інтелігенція по-іншому дивилася на функції аристократів та духовенства, хоч і перебирала й трансформувала деякі з них⁵³. Так, саркастичний урядник та інтелектуал, письменник Казимир Хлендовський (Kazimierz Chłędowski), дуже скептично дивився на львівську аристократію. Схожі уявлення про аристократичну еліту простежувалися в дуже різних за підходом творах, наприклад, Габрієли Запольської та Івана Франка⁵⁴.

Проте в товариському житті міської інтелігенції як інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст. були риси, які споріднювали її з аристократією та духовенством: бали, раути й карнавали. Ці форми товариського життя у чомусь об'єднували і водночас роз'єднували світ вищої аристократії та світу нижчої за статусом міської інтелігенції XIX – початку XX ст. Гра, забава ставали у цих суспільних колах не лише розвагою, але й одним із способів публічного життя⁵⁵. Бали певною мірою об'єднували «аристократичний» і «демократичний» Львів XIX ст.⁵⁶. Іван Франко у «Лелі й Полелі» моделював ситуацію дещо інакше. Тут

блиснули живістю і якимсь святим вотхновенням, чоло трохи при морщилося, і лице набирало, і лице набирало якоїсь грізної поваги»).

⁵² Ossowska M. *Moralność mieszczańska*. Łódź, 1956.

⁵³ Те, що М. Роско-Богданович (Marian Rosco – Bogdanowicz) називав «малим королівським двором», для Хлендовського – «півсвіток-демімонд», спроба копіювати західноєвропейські взірці. Він розрізняв аристократів-шляхтичів «з давнім корінням», «нових аристократів» австрійського зразка, звичайних буржуа і, нарешті, інтелігенцію. Самому ж мемуаристові, як уряднику намісництва часів Голуховського, був ближчим новий, «чиновницький» аристократизм. «Надміру вишуканому» салону Потоцьких Хлендовський протиставляв інтелектуальне товариство Володимира Дзедушицького (Włodzimierz Ksawery Tadeusz Dzieduszycy) де, за його словами, «зустрічався цілий Львів аристократичний і демократичний». Загалом, марево аристократизму, за яким ганяються представники львівського бомонду, не викликало у К. Хлендовського особливої симпатії.

⁵⁴ У «Лелі й Полелі» Франка один із персонажів, граф Адольф, уособлював львівську аристократію як «опікун, заступник і оборонець» галицької шляхти, її «дбайливий батько»: «бачити графа Адольфа, бути представленим графові Адольфові говорити з графом Адольфом, – це були речі для багатьох принагідніші, важніші і корисніші. До нього тиснулись, але вживаючи тисячних стратегічних фортелів, щоб приховати це тиснення і засакування; його слова ловились у польоті і подавались з вуст у вуста, мов дорогі історичні пам'ятки...». Однак львівський інтелігент, син народу, представник демократичного Львова сприймає цей образ як вираз зарозумілості й пихи.

⁵⁵ М. Роско-Богданович виділяв різні форми товариського життя у «вищих сферах» львівського соціуму кінця XIX ст. Кожна з них мала свою функцію. Так, бали у львівському Намісництві слугували для контакту вибраного «товариства» з «офіційними сферами Львова», натомість вівторкові прийоми у дружини намісника обмежувалися лише самим «вибраним товариством». Аристократичні бали стали різновидом своєрідного випробування на лояльність – ініціації, результатом якої було прийняття чи неприйняття до вищих сфер суспільства: «Усі місцеві й прибульці спішили з поклоном між дванадцятьою і першою, отож цілі ряди екіпажів стояли тоді перед Намісництвом. Досвідчене око могло майже відгадати, хто з тих, які входили туди, почув омріяне: “Приймаю у вівторок, дуже прошу”, а кому лише кілька разів впродовж зими мав дістатися великий картон зі словами: «Ц.К. Намісник і графиня Марія Потоцька просять...», – стверджував Богданович у своїх споминах.

⁵⁶ Той же Богданович зараховував до них професійні прийняття (бали медиків, техніків, залізничників, Музичного товариства) та благодійні бали (наприклад, на шпиталик св. Софії).

представники львівської аристократії присутні на академічному балі у Народному домі. Контакт між аристократією та інтелігенцією персонажі повісті сприймають як виняток, небуденну подію, добачаючи у візиті графа Адольфа несподіваний «сигнал» у свій бік: «комітетові бігали, ...уважаючи для себе за безмірну ... ту честь, що її виявив граф Адольф усій університетській молоді, відвідавши з достойною сім'єю академічний бал. "Перший раз це сьогодні сталося, перший раз!" – шептали по кутах. "І що це може значити?" – застановлялись догадливі...» («Лель і Полель»).

Такі зустрічі еліт різного рівня підпорядковувалися принципу чіткої субординації: представники аристократичного середовища – «сюзерени», наглядачі за суспільним порядком, які опікуються балом; репрезентанти буржуазного світу – «васали», «піддані» цих володарів. Тому навіть світ товариських забав-зустрічей різних еліт був пронизаний суспільною ієрархією. Навіть сам спосіб танцю також вважався однією з ознак аристократизму й вишуканості і протиставлявся простоті танців інтелігенції та буржуа / міщанства. «Наш танець був рухом, був виразом якоїсь стихійної радості життя, вбраної у форми старанного, добірного виховання», – підкреслював пізніше М. Богданович, порівнюючи «демократичні» танці XX ст. із «примітивом» мешканців Чорного континенту. Львівська аристократія та інтелігенція намагалася влаштувати й маскаради та академічні редути середини XIX ст., за спогадами Бенедикта Грегоровича⁵⁷. Проте організатори маскарадів на аристократичних балах кінця XIX – початку XX ст. теж намагалися уникати гротеску й утримувати забаву в рамках «доброго тону», без надлишкового демократизму. Іншими знаками, що відокремлювали аристократів як еліти від інтелігенції та «звиклих міщан», часто ставали, наприклад, їзда на конях та участь у кінних перегонях⁵⁸.

Вони мали переважно одну й ту саму адресу – Миське Касино – і ставали місцем зустрічі різних середовищ львівського соціуму – «офіційних», урядових, адвокатських і військових сфер та «заможного міщанського патриціату».

⁵⁷ Ці чисельні імпрези (до 3 000 осіб) відбувалися у спеціальному редутовому залі (тоді їх називали «вправами з танцю») або у міській стрільниці (тоді їх звали «стрілецькими балами»). Їхні учасники з'являлися в різних костюмах, зображаючи «день і ніч», рибаків і рибачок, паломників і турків тощо. Маски перетворювали бал у спектакль. У вирі гри людина виконувала ту функцію, до якої «зобов'язувала» її маска. Інколи така забава ставала світом навиворіт, де панувала стихія «сміхової культури».

⁵⁸ Породистий кінь, як і вміння добре їздити, гарно вдягатися й поводитися були для елітарних кіл Львова особливими знаками аристократії, що відрізняють її від решти міського населення. Тут, до певної міри, спрацьовував англійський зразок – з одного боку, та стереотип лицаря – з іншого. Для Львова початку 80-х років вершник, учасник кінних змагань – це не стільки спортсмен, скільки представник еліт суспільства, світу розкоші й елегантності. Самі ж кінні змагання ставали різновидом спектаклю, де в ролі акторів виступали представники аристократії, а в ролі глядачів – репрезентанти буржуазії. Водночас аристократи їх уявляли способом безпосереднього спілкування між елітами і ширшими колами суспільства: «... перегони ставали святом не лише спортсменів й елегантного світу, але й усієї нашої спраглої розваги столиці. Оскільки для широкого загалу цієї людності власники стаен і екіпажів були добре знайомі особистостями..., вулиця часто давала вираз своїм симпатіям..., внаслідок чого це спортивне свято набирало, так би мовити, сімейного характеру», – твердив М. Богданович. Водночас серед представників тогочасної львівської інтелігенції забави аристократії викликали не лише захоплення, але й роздратування. Так, для Івана Франка в його віршах «на злобу дня» це засіб відвернути увагу публіки від важливіших національно-політичних проблем.

Однак свій час аристократи й інтелектуали, кожен по своєму, заповнювали не лише забавами, а й роботою, зокрема політичною діяльністю. Образи політиків як представників політичних еліт у галицькому середовищі XIX – початку XX ст. були різними. У політикові бачили «державного мужа, який опікується добром суспільства». В певних середовищах «політик» був синонімом не лише «батька народу», але й аристократа, який дотримується прийнятих у своєму середовищі правил гри, або, навпаки, – «плебея», який стає аристократичною елітою⁵⁹. Тому образ Галицького сейму, який М. Богданович уважав постійним атрибутом осіннього Львова, він пов'язував зі своїм ідеалом – аристократією. Засідання сейму як політичної еліти краю в його уяві були теж наділені усіма аристократичними рисами – толерантністю, відсутністю галасу, суперечок, партійних сварок, цілеспрямованістю, пильністю, погідністю і свободою висловлювання думок, одним словом – елітарною делікатністю: «Очевидно, точки зору зіштовхувалися, але боролися лише аргументами, а промови видатних мовців – Войцеха Дзедушицького, Адама Сапєги, Отто Гаузнера, Давида Абрагамовича, Валеріана Подлеського й кількох інших були турнірами парламентарного красномовства, якими втішалися наперед, на яких ніколи не бракувало аншлагу, і де навіть білети на балкон були об'єктом ... енергійних старань», – стверджував мемуарист.

Водночас інтелектуали скептично оцінювали якості галицьких політичних еліт, зокрема й аристократичних. Цей скептицизм не був локальним, а мав свої аналоги в європейській думці та книжковій культурі⁶⁰. Саме тому виник інший ідеал – образ інтелектуала / інтелігента як активного «громадського діяча», який діє не стільки у сеймі, скільки на мітингу, на вічі, образ людини, яка слугує поступу й народові, щось близьке до алегоричного «каменяра» з вірша Івана Франка.

Для частини тогочасних інтелектуалів важливішим був ідеал державного службовця – урядника, який справно виконує свої функції в органах правління столичного міста Галичини і Володимирії та вірно служить монархії. Прагнення бути частиною бюрократичної, урядницької еліти краю приваблювало багатьох, наприклад, Бенедикта Грегоровича у першій половині XIX ст.⁶¹. Представників бюрократії

⁵⁹ Невипадково М. Роско-Богданович дивувався кар'єрі Миколая Зиблікевича (Mikołaj Zyblikiewicz) у Галицькому сеймі: «І став Зиблікевич маршалком! Став ним після Леона Сапєги, Володимира Дзедушицького, Альфреда Потоцького, Людвіка Водзіцького! Перший плебей на кріслі маршалка! Але що ж за прекрасний, позитивний тип плебея, який власною заслугою, розумом і енергією на це перше у краю місце підійнявся! В сеймі, більш ніж три чверті якого складали на той час магнатські й шляхетські прізвища».

⁶⁰ Прикладом цього була, зокрема, праця Артура Крістензена (Arthur Christensen), переклад якої вийшов 1913 р. у Львові в «Бібліотеці «Діла». На її сторінках саме поняття «державного мужа» стає напівпорожнім: «Усі ті партійні провідники, бувші, теперішні й будучі міністри, се тільки імена з означеним партійним звуком, але без особового змісту; ... рідко житимуть вони в пам'яті як індивідуальності; всі вони вилиті в ті самі парламентарні форми, їхня діяльність, се океани слів».

⁶¹ Саме такий ідеал бачимо на сторінках спогадів львів'янина Бенедикта Грегоровича, що охоплюють середину XIX ст. Він скрупульозно нотує кожен крок своєї кар'єри, постійно підкреслюючи, скільки перешкод має подолати службовець, щоб дійти до належного становища після важких років університетської науки. Водночас службовець із сумішню гордості та заздрості спостерігає кар'єрне просування свого «колеги з права», довголітнього губернатора Галичини Агенора Голуховського (Agenor Gołuchowski). Грегорович терпеливо записує у своїх споминах, що Голуховський як перший серед носіїв графського титулу здобуває звання

також сприймали як людей інтелектуальної / розумової, хай і не творчої, а рутинної праці. Однак для представника наступного покоління львівських урядовців, а також письменника К. Хлендовського, кар'єра службовця у львівському намісництві не виглядала життєвим ідеалом, радше можливістю для прожиття⁶². У художній уяві І. Франка кліше «зразкового урядовця» середини XIX ст. також асоціювалося з образом заваленої паперовою роботою безвольної, мало зорієнтованої в суспільному житті людини. Таким персонажем у його текстах є канцелярист Степан Калинович («Герой поневолі»), існування якого цілком поглинуте бухгалтерськими розрахунками. Це монотонна розумова праця, яка забирає час, але не розвиває особистості, не робить її творчою⁶³. Такий погляд Франка – погляд інтелектуала – творця, якого вважали протилежністю до чиновника-педанта.

Водночас ставлення до творчих професій у різних час і в різних середовищах Львова було неоднаковим. Це ставлення було стриманим. Так, письменницька діяльність Маркіяна Шашкевича як теолога спочатку не викликала захоплення серед львівського духовенства, інколи її трактували як переступ. До сакрального / священничного сану тут довгий час підходили з іншими мірками, ніж до профанного літературного ремесла. Дистанцію між літературою і «справжньою», «серйозною» працею намагалися утримувати і бюрократи, й аристократи. У спогадах Б. Грегоровича та М. Богдановича літератори фігурують як панегіристи або автори принагідних текстів на злобу дня. Навіть для К. Хлендовського, який сам активно займався літературною і журналістською працею, красне письмо було не так професією, як захопленням, яке урядовець або людина з вищих сфер суспільства сприймає з поблажливістю. Для бюрократів письменник, публіцист і науковець поставав людиною, яка живе у світі слів та наукової ерудиції, більше віртуальному, ніж реальному⁶⁴.

доктора прав у Львівському університеті, потім стає безплатним позаштатним губернільним радником, заступником бургомістра, віцепрезидентом при львівським губернаторі і, нарешті, новим губернатором, «шефом краю», «екселенцією» й кавалером ордену св. Станіслава тощо.

⁶² Ідеали галицьких урядників для нього – «мішанина гречності з штивністю, військової поведінки з реліктами двірської куртуазії», а також неучинність, провокаційність, негречність супроти звичайних громадян («хіба що за добрі гроші», – зазначає Хлендовський, натякаючи на корупцію). Звідси, зауважував він, проєкти створення нового образу львівського службовця – «урядника, який любить свій край». Надміру пильний, відданий лише роботі колега К. Хлендовського стає у його мемуарах живим втіленням негативних стереотипів бюрократа, кар'єриста, пристосуванця й «людини у футлярі» нараз. Риторичу й міміку того періоду, коли урядовав Грегорович, у часи Хлендовського уже вважали надлишковим анахронізмом.

⁶³ «Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів він у оцій темній канцелярії, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковим книгами, живучи з дня на день правильно й точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про ніяке життя...» («Герой поневолі»). Політика, події на львівських вулицях його зовсім не цікавлять: «у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках не брав участі, ... сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив...». Зрештою, цей «вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації» персонаж стає класичним втіленням «людини без властивостей» й поступово втрачає свою ідентичність взагалі. Однак, потрапивши на львівські барикади 1848 р., Франковий персонаж переживає пробудження з «канцелярського сну» й перетворюється на мимовільного героя, який рятує тут свою майбутню дружину.

⁶⁴ «З дому не мав, очевидно, вишуканого виховання, але, вчитуючись довгі роки у листи й

Але письменництво трактували і як професію-покликання з особливими суспільними функціями. Звідси – культ національних письменників, поширений у польському та українському середовищі Львова. Митець часто ставав ідеальною моделлю інтелігента загалом. З українського боку це підтверджували культові постаті М. Шашкевича та Т. Шевченка. Перша з цих постатей уособлювала міфологію руського інтелектуала початку XIX ст.⁶⁵. Тому згодом ідея поета-пророка серед львівських українців середини XIX ст. підсилювалася привнесенням із Великої України культом Тараса Шевченка. Водночас у галицьких містах поширювався і культ польських письменників. «Літературною елітою» в очах польського Львова впродовж XIX й на початку XX ст. ставали різні постаті: від Яна Непомуцина Камінського (Jan Nepomucen Kamiński) й Северина Гощинського (Seweryn Goszczyński) до Леопольда Стаффа (Leopold Henryk Staff) і Яна Каспровича (Jan Kasprówicz). На чолі пантеону тут стояли Юліуш Словацький (Juliusz Słowacki) та – особливо – Адам Міцкевич (Adam Bernard Mickiewicz)⁶⁶. Культ Мицкевича, Словацького, Шашкевича й Шевченка у Львові були в дечому симетричними, проте у незалежних один від одного культурних світах. Загалом, уявлення про зразкового митця в австрійському Львові добре передає образ Александра Фредра у своєрідному

твори з XVIII ст., набрав певного швидше теоретичного, аніж практичного великосвітського лоску. До кожного випадку у житті умів застосувати якийсь оповідання чи анекдот, був нашпигований цитатами, як плюм-пудинг родзинками... коли спостеріг, що люди йому симпатизують, намагався “блиснути” і цитував переважно французьких авторів», – зауважував Казимир Хлендовський (Образ інтелектуала – літератора кінця XIX ст. у його тексті втілює, зокрема, постать Владислава Лозинського (Władysław Łoziński)).

⁶⁵ Це добре ілюструє біографія Маркіяна Шашкевича, яку написав Яків Головацький («Пам’ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу»). «Отож, – підкреслює Головацький, – Шашкевич потрапляє до Львова як сільська дитина й напівсирота. Спочатку вступає на університет, але, не маючи матеріальної допомоги, переходить у духовну семінарію на курс “любомудрія”». Однак у «семилиці духовному» діють надто строгі правила. Маркіян їх порушує і опиняється поза семінарією. Тоді він перетворюється на самоука, який прагне охопити все – від класичних мов по народну словесність. Приймавши нове ім’я – Руслан – Шашкевич перетворюється з інтелектуала та колишнього питомця духовної семінарії в національного героя, який прагне «розбудити» руський дух. Він видає «Русалку Дністрову», працює над етимологічним словником церковнослов’янської мови, хоче написати історію поширення християнства серед слов’ян, дискутує з приводу запровадження абетка, перекладає Кларедворський літопис, але найголовніше – творить власні вірші тощо. Так Головацький виводить образ руського інтелектуала, створений під впливом романтичних ідеалів: «чоловік-родолюбець ... полюбивши серцем і душею свою народність, готов на все: посвятити і час дорогий, і своє здоров’я, і масток, і все для хісна свого народу».

⁶⁶ Увіковічена пам’ятником постать останнього стала віддзеркаленням стереотипу митця – пророка, над яким витає муза: «Кожна урочистість, кожен похід завжди закінчувався під пам’ятником Міцкевича. Тут приймали паради, з підвищення пам’ятника промовляли. Наслухався Міцкевич тисячі промов. Говорили старші й молоді. Ті, що мали загинути за ідеали, виголошували під пам’ятником чи відіграти важливу роль в історії держави», – підкреслював пізніше Казимир Шлейєн (Kazimierz Robert Schleyen). Фігура Юліуша Словацького серед львів’ян також осмислювалася через призму уявлень про поета-пророка, Короля-Духа, «лицаря небесної боротьби за ... незалежність» (С. Василевський), наділеного усіма атрибутами святості. Ця сакральність у кінці XIX на початку XX ст. поширювалася на найменші сліди поетової присутності у Львові. Їх сприймали як реліквії, оточені атмосферою ритуалу. Міфологеми Міцкевича і Словацького також поширювалися через вечори у школах, громадських та академічних установах містах.

путівнику Станіслава Василевського (Stanisław Wasylewski) «Львів». Тут ідеальний львівський письменник – політичний і військовий провідник нації, але водночас людина еліти⁶⁷. На початку XX ст. у Львові поширювався також культ тогочасних польських письменників, які вже стали «класиками». Такою аурою, зокрема, був оточений візит Генрика Сенкевича (Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz). У «Безгрішних роках» Корнеля Макушинського (Kornel Makuszyński) образ сенкевичівського візиту зливається з гіперболізованою картиною міста, жителі якого демонструють свою вірність Польщі. А письменник стає центром напівказкової візії майже космічного масштабу⁶⁸.

Від середини XIX ст. серед львів'ян поширювалося й «антиромантичне» сприйняття письменника та інтелектуала загалом. Приклади цьому знаходимо в автобіографії Я. Головацького. Він намагається «тверезо» поглянути на феномен письменника-інтелектуала. Так, Ян Непомуцин Камінський, «прославлений серед поляків як знаменитий письменник», водночас прагне стати «навіть філософом» і пише містичну статтю «Про філософічність польської мови», яку Я. Головацький оцінював дуже скептично. Ті ж нотки помітні в його оцінці наукових пошуків Івана Вагилевича. Його повідомлення про знахідку рунічних написів Головацький називав продуктом «буйної уяви молодого двадцятилітньої людини». Неоднозначна постать І. Вагилевича загалом може слугувати одним із сумних прикладів трактування інтелектуала у Львові 40-х років XIX ст. Це людина крайнощів, яка перебуває між різними суспільними, етнокультурними та релігійними «світами» тогочасного міста. З одного боку, його сприймають як ученого і письменника, одного з членів «Руської трійці», з іншого – вважають своєю людиною у Москві та Петербурзі. В очах сучасників Вагилевич репрезентує тип «широкопрофільного інтелектуала»: він працює над граматикую руської мови, працями з історії слов'ян та давньоукраїнської літератури («Польські письменники-русини»), перекладом Несторового літопису і головною працею життя – «Символікою», видає періодичний «Дневник руський», пише вірші та оповідання тощо. Проте згодом його образ міняється: Вагилевич стає «ходячою енциклопедією» польської аристократичної генеалогії і компаньйоном Юзе-

⁶⁷ Це аристократ, львівське мешкання якого, сповнене старосвітською розкішшю, стає місцем паломництва поляків у критичні моменти їхньої національної історії. Драматург у цьому тексті стає свосереднім патроном Львова: «На перехресті вулиць Фредра, Романовича і площі Академічної стояв той палацик, у якому майже три десятки переховувався кармазин перед людьми й проханнями, що надходили майже з цілої Польщі. Тут приймав святкові депутації, які благали його про нове слово. Звідси, як керівник 3-ої компанії національної гвардії, скептично дивився на “весну народів”, не здивований, коли у 1852 австріяки грозили йому ешафотом за образу цісаря. Тут йому ампірний годинник вибивав години спокійної старості. І, пишучи під маркізою “Три по три”, сидів мовчун в саду. Тут, їздячи з внучкою, цікавився новими будовами і розвитком міста».

⁶⁸ «Львів, ... місто як діамант вправлене у “Трилогію” ... Що ж допіру сталося, коли у це місто мав в'їхати ... пан Сенкевич, гетьман без булави, великий воїн, хоч і без меча! Ціле життя зупинилося, точніше вийшло на вулиці, вдома залишилися хіба що важко хворі. Сенкевич мав приїхати о восьмій ввечері – від третьої вздовж вулиць стояла юрба, голова біля голови... О восьмій годині впав на місто глибокий морок. Юрба шурхотіла, як спокійне море. Несподівано... дроз сто тисяч чоловік вилився у ...одне слово: “Приїхав!”. Тоді сталося щось дивовижно гарне: тисячу чи дві тисячі молодих запалили смолоскипи;... можна собі уявити, як ясно зробилося на великій вулиці., що вела від залізничного двірця. Ефект був як у казці – невиданий. ...Зірки, вражені, почали тремтіти. А то Львів кричав: “Хай живе!”».

фа Борковського. У цій іпостасі він пробує трансформуватися у «салонного» поета, людину, наближену до «вищого світу» галицької столиці. Проте це Вагилевичу не вдається. Ситуацію ускладнює й релігійний «дрейф» письменника: він покидає греко-католицизм, намагається перейти на латинський обряд, але завершує життя лютеранином. Зрештою, його починають сприймати як нереалізовану людину, яка опиняється між інтелігенцією та аристократією, між мрією і реальністю. Так виникає образ інтелектуала-блязня, яким забавляються львівські аристократи. На цьому кліше особливо акцентував Яків Головацький. Літератор граф Борковський разом зі своїм оточенням, – підкреслював він, – створює навколо Далибора (літературне ім'я, яке прибрав Іван Вагилевич) ілюзорну дійсність. Він бере Вагилевича до себе на квартиру, одягає у модну одягу, дозволяє говорити до себе на «ти», рекомендує як свого друга, водить його на бали та літературні вечірки, зібрання аристократів, але насправді не говорить тому «ані слова правди». Усе це перетворює інтелектуала на об'єкт кпинів і містифікацій та персонаж анекдотів. У такій ролі Вагилевич стає «чужим» і для польського, і для руського Львова та закінчує життя у злиденних умовах. «Хоча він був талановитий і невсипущий у своїх трудах наукових, та біднував гірко... А все ж головною причиною його неолі була його палка і упряма вдача, відтак і та суспільність, серед котрої він жив від р. 1848, не подавала йому помочи при тяжких невзгодинах», – зазначав Омелян Огоновський у своїй «Історії літератури руської» (1894).

Натомість учень Омеляна Огоновського, Іван Франко, дивився на життєвий шлях Вагилевича як на драму людини, яка опинилася між психологічною манією та літературною фантазмагорією. Ситуація самого Франка на тлі львівського соціуму кінця XIX–XX ст. була багато у чому ближчою до становища того ж Вагилевича, аніж, наприклад, Огоновського. Останній впродовж свого життя репрезентував тип академічного ученого зі зразковою академічною кар'єрою. Однак Франкове життя у Львові нагадувало не стільки стабільний шлях тогочасного респектабельного науковця, скільки динамічний рух професійного письменника й журналіста. У міському середовищі він поводить, як «поет», підкорений напруженому робочому ритмові. Водночас свою роль у міському соціумі Франко бачив у подвійному світі. Прикладом цього слугує амбівалентний образ журналіста на сторінках «Леля й Полеля»: з одного боку – учитель народу, пророк, який намагається покращити суспільство, з іншого – звичайний репортер, який подає людям цікаві факти. Цю концепцію І. Франкові доводилося корегувати під впливом змінних обставин власного життя. В університетські роки він бачив себе в образі виняткової фігури богемного напівсалонного поета з незвичним псевдонімом (Джеджалик). Однак, ставши героєм соціалістичного процесу, молодий письменник несподівано для себе переміщується з центру на маргінес тогочасного українського Львова, провідні інституції якого нараз стали для нього чужими. Звідси й цілком протилежний до молодечого образ професійного письменника – людини з важкою долею, низьким соціальним статусом та малим заробітком. Це образ львів'янина, що живе у світі злигоднів і губиться в натовпі собі подібних, яких «перемелює» міська цивілізація. Власне такий тон самоприниження панує у Франковому листі до Михайла Павлика з 1881 р.⁶⁹

⁶⁹ «А жити де-небудь у місті – з чого?... З писання повістей? Коли ж бо за них ніхто не платить. Адить, я от, що досі живу у Львові, то вже маю звиш 100 р. довгу, та й то живу як пес, у

Образ митця у тогочасному суспільстві загалом сприймався не лише через призму слави, але й з боку життєвої невизначеності, непристосованості. До того ж, у ментальності пересічних міщан постаті митців оточувала атмосфера богемності. Вона мала як позитивні, так і негативні атрибути. З одного боку, у міфології середнього класу належність до богемного світу означала свободу творчості, оригінальність мислення і поведінки. З іншого – богема кінця XIX – початку XX ст. асоціювала-ся зі схильністю до алкоголізму, морфінізму, «конкубінізму», «моральною розпущеністю» тощо. Саме у такому подвійному ракурсі сприймали членів львівської «Молодої музи» та львівських adeptів «Молодої Польщі». Одним із вирішальних імпульсів для такої оцінки стала постать лідера «Молодої Польщі» Станіслава Пшибишевського (Stanisław Przybyzsewski), оточена харизмою демонічності й аморальності. Його поведінка і спосіб життя викликали численні скандали.

Амбівалентність стереотипного уявлення про творчу людину була помітна і щодо інших мистецьких середовищ. Скажімо, режисери та артисти тогочасного львівського міського театру здавалися доволі значущими постатями, довкола яких концентрувалася значна суспільна увага. Водночас їх вважали слугами публіки, від настроїв якої залежало їхнє існування. У кінці XIX ст. цей стереотип викликав чи не найбільший спротив серед прихильників творчої свободи⁷⁰. Зрештою, стереотип митця як людини, залежної якщо не від публіки, то від мецената, відповідав тогочасним реаліям. Прикладом цього стала, зокрема, творчість Олекси Новаківського, львівським доброчинцем якого був митрополит Андрей / Андрій Шептицький.

Натомість образ «ідеального вченого» у міщанському середовищі кінця XIX – початку XX ст. не пов'язувався зі злигоднями, а навпаки, – був оточений ореолом респектабельності. Частиною цього ореолу були, зокрема, ритуали тогочасного академічного світу, центральними постатями якого ставали учитель і учень, професор і студент. З одного боку, ці постаті існували в паралельних світах, відокремлювані стіною неписаних правил, особливо у першій половині XIX ст., коли університетські професори були також і високими урядниками⁷¹.

нетопленій хаті, картоплею та капустою, та й то на кошт робітника. І що тут думати про майбутнє? .. що я, зеро, я здавна вчивсь користися, тулитися в куті, зносити життя з усілякими людьми – я не входжу в рахунок... Страшно подумати, яка то машина мусить рушитися, щоб чоловік, одно малесеньке колісце, міг також і собі рушатися». (Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ, 1986. Т. 48. С. 267).

⁷⁰ Саме на цьому моменті чітко акцентував Тадеуш Павліковський (Tadeusz Pawlikowski) у 1900 р. Розчарований «кон'юнктурним Краковом», він вважав тогочасний Львів місцем «вільного мистецтва»: «У Львові законодавцем естетики не може бути ані вулиця, ані директор, а тільки творчість письменників і усе те, що несе з собою розвиток мистецтва.... Кожному актору я ...надаю найширшу свободу, намагаюся виявити й зрозуміти його індивідуальність і правильно використати її...», – обіцяв він у своєму програмному виступі. Однак така доктрина викликала змішану реакцію у львівських суспільних колах: з одного боку – захоплення, а з іншого – активний і пасивний опір. Тому згодом первісний ентузіазм режисера змінило розчарування, а прихід нового театрального директора – Людвіка Геллера (Ludwik Heller) – взагалі означав кінець концепції Павліковського на львівській сцені.

⁷¹ Так, для того ж Бенедикта Грегоровича викладачі правничого факультету Львівського університету, де він учився ще до 1848 р., – це не стільки професори, скільки високопоставлені австрійські урядовці. Він спеціально відзначає, що більшість із них зробили блискучу кар'єру і в цьому розумінні стали зразками для своїх студентів. Федринад Польберг постає у нього і як «magnificus» ректор університету, і як президент Апеляційного суду, ц.к. таємний радник,

Відчуття елітності професорів університету та гімназій супроводжувало міську культуру й згодом⁷². Так, хоча викладацька кар'єра Івана Франка «не склалася», його інавгураційна лекція у Львівському університеті пройшла за всіма канонами тогочасної академічної обрядовості, що підкреслювала особливу місію викладача і науковця у суспільстві⁷³.

З іншого боку, у літературній «леополітані» можна знайти інший образ – непоказного і маловідомого професора, вузького спеціаліста, який педантично викладає свій предмет. У романі «Небо пломеніє» Яна Парандовського (Jan Parandowski) роль такої «маленької людини» виконувала, зокрема, постать Вінцентія Коса. Цей персонаж Я. Парандовського цілком вписується у шаблон «вченого дивака» – самотнього старого парубка, який живе з гімназійної зарплати, веде скромне господарство і нишпорить по книгарнях; мрійника, який прагне охопити всі галузі знань, не зупиняючись на жодній. Єдине, що відрізняє його від інших – це вміння стенографувати. Світогляд «Докси» – це позиція міщанина, який живе у світі підручників і несподівано відкриває для себе інший, людський світ, який існує зовсім поруч. Водночас це світогляд людини, загубленої у місті серед натовпу собі подібних.

«екселенція», кавалер ордену Залізної корони 2-го класу і, нарешті, барон. Схожу кар'єру зробили й Антон Геймбергер, який став державним радником, кавалером Ордену Залізної корони 1-го класу та бароном, і брати Краусси, один з яких, Франсцик, став гофратом Галичини й Буковини, інший – Філіп – міністром фінансів, ще один, Карл, – міністром юстиції. «Такі знамениті мужі були нашими професорами, керівниками і взірцями», – з гордістю підсумовує Грегорович.

⁷² Підкреслено «дистанційоване» спілкування зі студентами «через третю особу» було характерним і для такого представника львівської еліти кінця XIX – початку XX, яким був, наприклад, керівник дерматологічної клініки Володимир Лукасевич (Włodzimierz Łukasiewicz). Однак таку надмірну делікатність у спілкуванні сприймали як комунікативну перешкоду: «До хворих і студентів звертався, вживаючи слів “він” і “вона”. Це спричиняло часом ... непорозуміння. Професор звертався, наприклад, до демонстрованих осіб із закликком “нехай вона ...” або “нехай він...”, а бідні пацієнти розглядалися, де той “він” чи “вона” знаходяться», – зазначали мемуаристи. Інколи принцип ієрархії, підпорядкованості, що відокремлював вчителів від учнів, старших від молодших, проступав ще чіткіше. Приклад цьому – поведінка відомого хірурга і вченого, професора того ж Львівського університету Людвіка Ридигера (Ludwik Rydygier). На своїх лекціях він запрошував за кафедру студентів і навіть ставив їм запитання. Проте відповіді на ці питання мав давати сам професор. Студент же мав виконувати роль «німого» слухача-статиста. Крім того, особливий статус ученого-хірурга підкреслювали титули (професор, радник двору) і знаки матеріального достатку (рідкісне на початку XX ст. власне авто). Ці регалії вимагали від молодших за званням належного ставлення. Тому вітання учнів з Ридигером перетворювалося на церемонію з чітко визначеними ролями, у якій проглядали елементи австрійської військової дисципліни: «Коли клаксон імпозантного професорського автомобіля...повідомляв про наближення шефа, наукові працівники кафедри швидко ставали у дві шеренги на сходах у клініку. Тут зобов'язувало правило: найважливіші ставали на нижчих сходинках, а далі вгору займали місце молодші. Професор висідав з машини, вітався з першими за руку, а йдучи по сходах приязно кивав головою ... решті. Потім, завжди у супроводі, входив до амфітеатрального залу», – задував Александр Закшевський (Aleksander Zakrzewski).

⁷³ Спочатку через «студентський» вхід в аудиторію, де має відбутися виклад, входять «звичайні» слухачі. Потім університетський возний урочисто оголошує про прихід ректора та викладачів, які заходять до зали через професорські двері. Далі через викладацькі двері з'являється сам лектор – Іван Франко. Місця у залі також розподілені за принципом субординації: на перших місцях – професори, за ними – студенти. Те ж стосувалося ієрархії привітань після лекції – спочатку від викладачів, згодом – від студентів.

Ламання ж стереотипного образу звичайного, «сірого» вчителя львівської гімназії Парандовський пов'язує з позашкільною творчістю педагогів, які виростають до рівня вчених та письменників. Саме публікації у пресі, на думку гімназистів, вивіщують одних вчителів над іншими. Учні дивуються, коли в газеті з'являється якийсь нарис («фельетон») одного з педагогів та коли старий «бельфер» пише працю про Зіморовича, а ще один учитель публікує свої подорожні враження з Італії.

У секуляризованому суспільстві XIX й початку XX ст. образ вчителя поступово став рівноправним з іншими образами інтелектуальних еліт. Щобільше, секулярні професії, які потребували розумової праці (учитель, юрист⁷⁴), стали у певний момент цінуватися вище, ніж праця представників «старої, священничої інтелігенції»⁷⁵. Проте образ «зразкового священника» далі асоціювався з владним маєстатом й особливою харизмою: побожністю, порядністю, солідністю, громадською активністю – з одного боку, та зі строгістю й добротою – з іншого. Це формувало стереотип духовної особи як суспільної еліти, який влучно сформулював Ярослав Гординський: «виринає незвичайно симпатична й чоловічолюбна постать старого галицького священника – діяча, що своєю наївною добротою будив щирий гумор, а визначними громадянською працею й писаними творами глибоку пошану»⁷⁶. Рідкісним, натомість, було наближення образів священника, вченого і святого. У середовищі українсько-руського Львова початку XX ст. до таких винятків належала, зокрема, постать укладача «Типіку Греко-католицької церкви» о. Ісидора Дольницького.

⁷⁴ У культурі Галичин кінця XIX – початку XX ст. образ теолога за своєю значущістю у чомусь наближався до образів юриста – з одного боку, та лікаря – з іншого. В окремих випадках елітарне сприймання священників поступалося елітарному сприйняттю медиків та юристів. Невипадково, за спогадами священника Олексія Заклинського, ще у 1845 р. тодішній львівський єпископ-помічник Григорій Яхимович переконував його, що кар'єра правника більш корисна для «руської справи», аніж священнича: «Переглянувши мої свідоцтва, він спершу докоряв мені, чому я не закінчив правничих студій, та заявив, що як юрист я міг би, відставши відповідне місце, прислужитися для Руси більше, аніж як священник. Щоб себе виправдати, мусів я оповісти єпископові ціле своє життя, головню ж піднести слова вмираючого батька, які спонукали мене вибрати священниче звання». Підставою для такого порівняння була культивована австрійською бюрократією повага до «духа й букви» закону. Вона вилилася, зокрема, у розгорнуту сітку юридичних актів, якими регламентували різні сфери міського життя.

⁷⁵ Це ставило духовного пастиря в один рівень із представниками світських професій і припинувало його сан, вважав у 1871 р. о. Олексій Торонський: «за всі его ... науки дають ему ... платню, якою нині даже слуги, сторожи, поліціяне ... не задовольняються, понеже кожний рубач і кожда прачка стільки на рік заробляє. Учил єс ся 16 літ, а тепер маєш, з того жий і заховай своє достоїнство, за то труди ся і учи тих, що на тебе з висока дивляться». Натомість священники, на його думку, є не лише «слугами богочестя», посередниками між Богом і людьми, але й «органами правительства», що виконують «публічний уряд», а тому заслуговують на державне утримання. Водночас сприймання священників як інтелектуальної еліти нації інколи було досить контрверсійним. Наприклад, для Львова (і Галичини загалом) «символом надії» і громадянської позиції у певний момент став священник і письменник, видавець «Науки» Іван Наумович. Ця знакова постать діяча-русофіла не викликала особливих симпатій серед українофілів. Зрештою, наділений особливою зовнішньою харизмою, переслідуваний за свою діяльність І. Наумович отримав репутацію «мученика віри». Ще за життя русофіли сприймали його як героя, цілителя, «Просвітителя Руси», а після смерті намагалися створити культ ще одного слов'янського генія, рівного Шевченку та Пушкіну. Проте, на думку представників «української Галичини», таке порівняння було надуманим і штучним.

⁷⁶ Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. Філадельфія; Львів, 1995. С. 255.

Специфічними на цьому тлі були постаті світських релігійних діячів, наприклад, членів львівського Ставропігійського інституту. Вони перейняли на себе функції колишніх братчиків і бачили свою інституцію консервативною, закритою, елітарною, інтелектуальною і водночас специфічно-релігійною, виокремленою на тлі структур ГКЦ⁷⁷.

У Західній Європі, починаючи з 1898 р., суспільний стан інтелектуалів (власне як «інтелектуалів») став публічно видимим та «легалізованим». Після того, як Еміль Золя (Émile Zola) виступив зі своїм відкритим листом «Я звинувачую» у справі Альфреда Дрейфуса (Alfred Dreyfus), зі схожим текстом виступили люди творчої праці, і їхній лист назвали «Протестом інтелектуалів». Водночас атмосфера кінця століття, зламу XIX і XX ст., сприяла переосмисленню поняття інтелекту й інтелектуалів. З одного боку, на них дивилися, як на суспільних діячів, з іншого боку, декадентизм сприяв поширенню своєрідного уявлення про богемних інтелектуалів. У польських середовищах Галичини цю функцію стали виконувати представники «Молодої Польщі», в українських – письменники з кола «Молодої музи», яких Петро Карманський назвав «українською богемою». У цьому розумінні інтелектуалом ставала людина пера або пензля, письменник чи митець, який має свою улюблену кав'ярню, де збирається з такими ж, як він, обговорити проблеми «мистецтва для мистецтва» (або, рідше, подискутувати про суспільні справи) за чаркою вина чи філіжанкою кави. Естет, сноб, денді – з одного боку, і задумливий мрійник, дивак – з іншого. Рідко до цього додавався образ демонічного митця, який порушує суспільні / моральні закони, скандалізує суспільство (як Станіслав Пшибишевський). У цьому сенсі такі об'єднання, як «Молода муза», були елітарними, закритими, тож митці, які туди належали (Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Петро Карманський, Остап Луцький та інші), були представниками таких еліт, а їхні збірки («Ладі і Марені», «Привезено зілля з трьох сіл на весілля», «З тих днів») мали репрезентувати незвичну, витончену, елітарну традицію.

Інша річ, що старі письменницькі, наукові та мистецькі еліти (представником яких був Іван Франко) не раз сперечалися з новими (дискусія довкола декадентизму Франка) та підходили до їхньої «надто оригінальної» творчості з недовірою. Вони, як І. Франко, пов'язували інтелектуальну роботу з працею

⁷⁷ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018. З одного боку, визнання зверхності пароха Успенської церкви над інститутськими справами викликало спротив. З іншого боку, священники Волоської церкви репрезентували сакральне начало, якому підпорядковувалася вся діяльність Ставропігійського Інституту. Ця їхня функція відобразилася на обрядах, прийнятих оновленою Ставропігією, зокрема проведенні урочистих засідань. Час зборів (щороку на Томину неділю) був підпорядкований церковному календарю. Релігійні ритуали визначали також і їхній перебіг: насамперед – святочна літургія, потім – відкриття засідань, супроводжуване співом «Христос воскрес!», звіт діючого сеньйора тощо. Кульмінацією засідання як релігійного дійства був прихід священника, який роздавав усім артос й давав цілувати хрест, та бурсаків, які співали релігійні пісні. Водночас завершення зборів перебувало в руках світської людини – новообраного сеньйора. У такий спосіб було реактивовано середньовічний образ ранньомодерного інтелектуала-братчика – людини, яка, не будучи священником, намагалася перебрати на себе частину його ролі.

для суспільства, а не для самого мистецтва чи наукового пізнання. Крім того, наукові еліти (репрезентовані вченими Львівського університету, Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), польських наукових товариств), хоч туди також часом належали письменники чи митці, репрезентували інше елітарне середовище.

Наукові середовища також були диференційовані за вузкими професійними спеціальностями (гуманітарні, природничі, технічні, медичні, математичні), що створювало додаткові «перегородки» всередині цих еліт (утворення лікарських товариств, зокрема у Львові, товариств техніків тощо). Це відобразилося і в появі «Записок НТШ», і у відокремленні «Записок» історично-філософських та природописно-лікарських, і в появі «Літературно-наукового вісника». Сама омрія освіта (від народної школи до гімназії та університету) певною мірою відображала прагнення галицьких українців до формування своїх інтелектуальних еліт на протигагу і як заміник польським аристократичним та інтелектуальним елітам. Своє місце серед інтелектуальних еліт завойовували також жінки, зокрема Наталя Кобринська, авторки альманаху «Перший вінок», та їхні наступниці й послідовниці.

Війна 1914–1918 рр. зіштовхнула галицькі інтелектуальні еліти з новою реальністю та значними викликами: зміна праці (часто на фізичну), мобілізація на фронт (Українські січові стрільці), вигнання (евакуація до Відня під час російської окупації 1914–1915 рр.), заслання (закладники царської армії) чи полон. Це породило пісенну творчість УСС та їхню Пресову квартиру, віденські еміграційні видання (календарі, періодики), а по війні – напружене «Поza межами болю» Осипа Турянського – фіксацію переживань інтелігента / інтелектуала в екстремальних воєнних умовах, умовах виживання.

Варто зазначити, що на початку війни українські та польські інтелектуали Галичини – кожен зі своїх мотивів – не протестували проти дій Відня, маючи надію, що війна змінить їхній статус. У певному сенсі вони були ближчими до тих дев'яноста трьох німецьких інтелектуалів, які у жовтні 1914 р. підписали маніфест «An Die Kulturwelt» й репрезентували державне «серпневе патріотичне піднесення» та заперечували німецько-австрійське воєнне варварство, аніж до Альберта Ейнштейна (Albert Einstein), який написав протилежне за змістом звернення до європейців. Водночас саме українська інтелігенція та духовенство стали жертвами шпигуноманії перших тижнів війни, і частина цих інтелектуалів опинилася в Талергофі та Терезині. Деякі інтелектуали-русофіли обрали роль колаборантів із російською владою у 1914–1915 р., а далі й вимушено мігрували до Росії.

У період Визвольних змагань інтелектуали також прагнули взяти на себе роль провідників народу, однак долю української державності, зокрема ЗУНР у 1918–1919 рр., вирішили військові невдачі. Натомість у час дипломатичного протистояння довкола Східної Галичини, у період певної невизначеності до 1923 р., сила польських політиків та інтелектуалів (і таких, як музикант Ігнацій Ян Падеревський (Ignacy Jan Paderewski), і таких, як Євгеніуш Ромер (Eugeniusz Mikołaj Romer), добре відомих у Європі) виявилася більшою, аніж докази українських інтелігентів та представників української політичної еміграції.

Після Великої війни змінилося саме сприймання суспільної ролі інтелектуалів у Європі. Виникнення СРСР спричинило появу червоних російських інтелектуалів (від державно-партійних діячів на зразок Анатолія Луначарського (Анатолій Луначарский) чи Володимира Затонського, Георгія Чичеріна (Георгий Чичерин) до Володимира Маяковського (Владимир Маяковский) та російських авангардистів, або ж діячів Розстріляного відродження в УРСР-УСРР). На Заході стали з'являтися прихильники комуністичної / соціалістичної мрії – «ліві» інтелектуали. Зачаровані «Десятьма днями, які потрясли світ», вони інколи самі намагалися підтримати більшовицький експеримент у своїх країнах. На противагу цьому виступили ліберальні та праві інтелектуали, зокрема прихильники націоналістичних рухів. Так, в Італії у 1925 р. з'явився «Маніфест фашистських інтелектуалів» («Manifesto degli Intellettuali del Fascismo»), ініціатором і автором якого став знаний філософ Джованні Джентіле (Giovanni Gentile), а інший знайний філософ, Бенедетто Кроче (Benedetto Croce) відповів на нього у тому ж році «Маніфестом антифашистських інтелектуалів» («Manifesto degli intellettuali antifascisti»). Водночас відомою стала історія письменника Габріеле Д'Анунціо-Рапаньєтти (Gabriele d'Annunzio, Rapagnetta), який не просто підтримував Беніто Муссоліні (Benito Amilcare Andrea Mussolini), а й разом з однодумцями захопив Рієку-Фіуме, ненадовго створивши там республіку Фіуме, або Італійське регенство Карнаро (Reggenza Italiana del Carnaro). Це означало виникнення правої інтелігенції, інтелігенції націоналістичної, правих, націоналістичних (інколи радикально-націоналістичних) інтелектуалів.

Схожу тенденцію простежуємо в Німеччині 1933 р., де частина університетських професорів публічно підтримали Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) у спеціальній заяві «З Адольфом Гітлером за честь, свободу та право німецького народу!» («Mit Adolf Hitler für des deutschen Volkes Ehre, Freiheit und Recht!>). Те ж відбулося в Іспанії 1936 р., де одна частина іспанських інтелектуалів, очолювана теоретиком фалангізму Хосе Антоніо Прімо де Ріверою (José Antonio Primo de Rivera), виступила за фалангістсько-франкістський рух, натомість інша – симпатизувала республіканській Іспанії і / або сталінському СРСР.

Думки галицьких інтелігентів / інтелектуалів розділилися: одні з них (як, наприклад, більшість прихильників УНДО) підтримували право-ліберальні ідеї, інші (як Михайло Рудницький) схилилися до лівого лібералізму, ще частина (як Антон Крушельницький та його сини й дочка, а також прокомуністичні письменники й журналісти) стали шанувальниками лівих ідей. Зрештою, Дмитро Донцов та інтелігенти – прихильники УВО-ОУН – підтримували правий інтелектуалізм. Вони (частково реалізуючи думки Хосе Ортеги-і-Гассета (José Ortega y Gasset), а частково – ніцшеанські мотиви, якими захоплювалися ще на початку ХХ ст.) проповідували культ інтелектуальної, а головне сильної особистості, залізного лицаря, який має приборкати бунт мас, стояти над ними і повернути їх у потрібне для нації та національної ідеї русло. Ці ідеї так чи так пропагував донцовський «Вісник», його «Націоналізм» та інші публікації⁷⁸.

⁷⁸ Гурик, М., Шумка М. «Каста луччих людей» у соціально-філософському вченні Дмитра Донцова. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. 2011. Вип. 8. С. 36–46.

Образ інтелектуала національної революції був так само категоричним і гострим, як образ інтелектуала соціальної революції. Ті й інші бачили себе не лише інтелектуальними, а й державними елітами у сенсі Парето й Москі. Поряд із ними існували й ті, хто вважав себе насамперед творцем, творчою людиною (як Святослав Гординський, Григорій Смольський) чи формував літературну богему (як письменники львівської «Дванадцятки»). Водночас на хвилі емансипаційного руху ще більше увиразнювалося місце жінок серед інтелектуальних еліт (як Мілени Рудницької, редакторок «Жіночої долі» та «Нової хати» або ж доволі різних Катрі Гриневичевої та Ірини Вільде). Своїх читачів і читачок мали також і польські та єврейські авторки (як Дебора Фогель (Debora Vogel)).

Водночас продовжувалася фахова диференціація інтелектуальних еліт та їхньої книжної культури: з'явився «Лікарський вісник», окремі видання для технічної інтелігенції. Заразом відокремилися видання літературних груп, таких як АНУМ або ще вужчих («Даждбог», «Назустріч»), видання для фотографів («Світло і тінь»), поціновувачів кіномистецтва – отже, для окремих груп інтелектуалів. Крім того, були видання, які зближували інтелектуалів право-ліберального крила (як газета «Діло»), і ті, які гуртували прихильників ліво-ліберального напрямку (як «Нові шляхи» чи польські «Signalny»). Однак, коли йшлося про відносно нейтральну, світову та європейську лектуру, між читацькими смаками польської, української та єврейської інтелігенції було багато «точок дотику». Інтелектуали з обох середовищ цікавилися літературними новинками міжвоєнтя. Серед них тоді були і романи про першу світову війну та її наслідки («На Заході без змін» Еріка Марії Ремарка (Erich Maria Remarque)), і популярні французькі повісті. До цього спричинилася, зокрема, «бібліотека Боя» – перекладацький проєкт Тадеуша (Боя) Желенського (Tadeusz Boy-Żeleński), відомого своїми власними творами, які тоді вважали фривольними. Завдяки Бою-Желенському читачі могли ознайомитися і з класичним «Тартюфом» Мольєра, і з Джойсовим «Уліссом», і з контраверсійною епопеєю Марселя Пруста (Valentin Louis Georges Eugène Marcel Proust) «У пошуках втраченого часу». Складні тексти були розраховані на особливо витончених, однак одні захоплювалися ними, інші, натомість, різко критикували.

Водночас українські наукові еліти в Галичині не тільки з політичних причин – відставали від польських. Слава Львівсько-Варшавської філософської школи яку очолював Казимир Твардовський (Kazimierz Jerzy Adolf Twardowski, Ritter von Ogonec), а також філософів, які їй опонували, очолюваних Романом Ингарденом (Roman Witold Ingarden), так само як і Львівської математичної школи зі Стефаном Банахом (Stefan Banach), Гуго Штейнгаузом (Hugo Dyonizy Steinhaus) та Леоном Хвістек (Leon Chwistek) або львівських філологів на зразок Єжи Куриловича (Jerzy Kuryłowicz) була більшою, ніж українських філософів / психологів, філологів чи математики, хоч і вони (як Мирон Зарицький чи Степа Балей) були причетні до цих осередків (як Василь Сімович) чи були наближені до інших інтелектуальних угруповань (Празьке лінгвістичне коло). Проте на загальнопольському рівні галицька міжвоєнна наука й інтелектуальний бомонд асоціювалася не з українцями, а радше, з такими постатями, як Тадеуш Бой-Желенський, Юлі-

уш Кляйнер (Juliusz Kleiner) чи Едмунд Булянда (Edmund Bulanda) (гуманітарні науки), Рудольф Вайгль (Rudolf Stefan Jan Weigl (Wejgel), Людвік Флек (Ludwik Fleck), Францішек Гроер (Franciszek Groer) (медично-природничі науки) або науковець, викладач Львівської політехніки і президент Польщі Ігнаци Мосціцький (Ignacy Mościcki) в середовищі технічному та політичному. Зрештою, поступово сходила зірка популярності єврейсько-польського письменника та графіка Бруно Шульца (Bruno Schulz). Щодо Степана Балея, то його належність до української чи польської інтелектуальної еліти певний час викликала суперечки.

Початок Другої світової війни поклав кінець цим та іншим дискусіям. Ті, хто опинився в 1939–1941 рр. у радянській частині Східної Галичини, що стала Західною Україною, мали важкий вибір: стати комуністом або лівим «бронзувальником» (як львівські автори та вчені, зокрема Тадеуш Бой-Желенський, Ванда Василевська (Wanda Wasilewska), Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Степан Тудор, Кузьма Пелехатий) чи втікати, не виявляти жодної активності або ж бути репресованим (як журналіст, філолог і політик, редактор «Діла» Іван Німчук, філолог, педагог Антон Княжицький, чи краєзнавець, письменник і вчитель Іван Филипчак).

Із нацистською окупацією ситуація змінилася. Частина інтелектуалів (пов'язаних, наприклад, з «Українським видавництвом»), попри війну, чекала напружена праця⁷⁹. Натомість для іншої частини інтелектуалів (зокрема єврейських діячів науки, культури та літератури) це означало або переховування від нацистів (Гуго Штейнхауз (Hugo Dyonizy Steinhaus), Станіслав Лем (Stanisław Herman Lem)), або знищення (Бруно Шульц, Дебора Фогель).

Від інтелігента до інтелектуала: радянський і пострадянський час. Новий прихід радянської влади означав або нову кон'юнктуру, конформізм, або еміграцію, або нові депортації. Так, дехто з творчої та наукової інтелігенції емігрував, дехто був депортований. Однак дехто залишився і був змушений стати частиною нової – радянської – трудової інтелігенції, в якій влада бачила передовсім вихідців із робітників та селян. Соціальні ліфти, які давала радянська вища освіта, дійсно підняли представників селянства та робітництва на новий рівень. З'явилися нові – «радянські» за народженням або частково вихованням письменники, науковці, педагоги Західної України, які, попри все, залишалися українськими діячами науки та культури. Проте далі існував тип старої галицької інтелігенції / старих інтелектуалів, куди залічували представників австрійської чи міжвоєнної школи (наприклад, музикантів Станіслава Людкевича, Анатолія Кос-Анатольського, Миколу Колессу, художників Григорія Смольського, Романа Сельського та Маргіт Райх-Сельську, Леопольда Левицького, частково – Карла Звіринського,

⁷⁹ «Українське видавництво» пропонувало читачам дуже широке коло літератури та лектури: «Писання» Івана Величковського, «Слово о полку Ігоревім», уривки з Галицько-Волинського літопису, тексти Тараса Шевченка, Івана Франка (зокрема ілюстрований «Лис Микита»), Лесі Українки, а поряд із ними твори Богдана Ігора Антонича і раннього Павла Тичини та східноукраїнських символістів 1920-х років («Сонячні кларнети»), прозу Р. Єндика, Ю. Липи, В. Будзиновського, Б. Лепкого, краснавіччі праці Ю. Тарновича, С. Барана, В. Січинського, Л. Маслової, М. Кордуби, різноманітні синтети з історії України (І. Крип'якевича, М. Андрусика, Д. Дорошенка), книгознавчі видання, популярні релігійні брошури, дитячі книги В. Кархута, букварі й пісенники, медичні й господарські довідники тощо.

письменників Юрія Шкрумеляка, Михайла Яцкова, Петра Карманського, Андрія Волощука, Ірину Вільде, вчених Михайла Возняка, Михайла Рудницького, Михайла Білика та ін.). До них ставилися з повагою, проте влада намагалася коректувати їхню поведінку і наглядати за нею. Водночас сам статус радянського інтелігента (гуманітарного і технічного) був двояким: з одного боку, в ньому бачили щось на зразок належності до еліт. З іншого боку, в радянському суспільстві, де реальною елітою була партійна номенклатура, інтелігенцію / інтелектуалів сприймали як прошарок між робітниками та селянами. Їхня продукція, як і читання, була здебільшого пристосована до шаблонів радянської літератури⁸⁰. Західноукраїнських інтелектуалів / інтелігентів, навіть молодшого повоєнного покоління, сприймали як потенційно ненадійних. Звідси реакція на місцевих шістдесятників, які прийшли в культуру на хвилі хрущовської відлиги. Зрештою, дисидентський рух, що об'єднав «незгодних», за терміном Георгія Касьянова (братів Михайла і Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Ігоря та Ірину Калининців), показав не лише комфромізм, але й інакшість інтелектуалів, їхню здатність до публічного опору. Проте творча й наукова інтелігенція Західної України 1950–1980 рр. не була повністю закрыта у радянському дискурсі і, хоч досить обмежено, мала доступ до західної літератури⁸¹. Підпільно окремі її представники (як засвідчили дисидентські процеси) сягали й заборонених на той час текстів⁸². У цьому розумінні вони набли-

⁸⁰ На вершині інтелектуального читання опинилися твори «класиків марксизму-ленінізму» (К. Маркса і Ф. Енгельса, В. Леніна, а в 40–50-х роках – і Й. Сталіна), офіційні програмні документи ВКПб/КПРС, зокрема тексти «керівників партії та держави» союзного (М. Хрущова, Л. Брежнєва, К. Черненко, Ю. Андропова тощо), республіканського і місцевого рівня. Одночасно читачам пропонували зразки соцреалістичних текстів, які відповідали стереотипам комуністичної пропаганди (наприклад, «Так гартувалася сталь» М. Островського), а також тексти мілітарного спрямування (оповідання й повісті про героїв громадянської та «Великої Вітчизняної війни», зрештою, тих же «Прапороносців» О. Гончара тощо). Проте і українська, і світова класика також були включені до канону лектури, культури та літератури, і саме вони давали можливість творити.

⁸¹ Можна було читати та використовувати дослідження англійських, французьких, американських дослідників, переклади з яких публікували центральні радянські, в одиничних випадках – київські видавництва російською мовою – наприклад, в серії (від Фердинанда де Соссюра, Жана Вандрісса та Антуана Мейє до Леонарда Блумфілда, Джона Лайонза, Емілія Бенвеніста, Урієля Вайнрайха). Те саме стосувалося історичної, етнологічної літератури: хоч і обмежено, але були доступні тексти класиків філософії, а також західноєвропейських і американських мислителів і дослідників XX ст.: Бертранда Рассела, Мішеля Фуко («Слова і речі»), Ернста Гелнера, Клода Леві-Стросса (Структурна антропологія), Люсьєна Леві-Брюля, а під кінець 1980 – на початку 1990-х років також і Мартіна Гайдеггера, Ганса-Георга Гадамера, Альберта Норта Вайтхеда, Макса Вебера, історичні праці Марка Блока, Фернана Броделя, та інших. Закордонна наукова література була важливою і для представників точних та природничих наук. Тому в СРСР були перекладені, наприклад, праці з фізики, хімії, математичної логіки і основ математики: від Фейнманового курсу фізики (The Feynman Lectures on Physics) та праць Альберта Ейнштейна та Леопольда Інфельда, Норберта Вінера і Вільяма Росса Ешбі з кібернетики до математичного курсу Ніколя Бурбакі. Приблизно з 1960-х років були відносно популярними і тексти західної художньої літератури XX ст.: від романів Марселя Пруста до Жан-Поля Сартра, Алена Роб-Грійє, Наталі Саррот, Маргеріт Юрсенар, Умберто Еко.

⁸² Книг міжвоєнного та «дореволюційного» часу, а також еміграційних видань (від «Історії України-Русі» Михайла Грушевського до видань балтиморського «Смолоскипа», німецько-американської «Сучасності» тощо) та самвидавських текстів (на зразок «З приводу про-

жали себе до західних інтелектуалів, хоча сам образ інтелектуала для радянської культури був, радше, ворожим.

Після 1991 р. демократичні зміни в Україні стали наслідком протистояння і компромісу між компартійними політичними елітами та елітами інтелектуальними, які, зокрема, репрезентували Західну Україну або мали до неї дотичність. Це засвідчив склад опозиційної до комуністичних структур Народної Ради у Верховній Раді України I скликання (1990–1994). Її головою став західноукраїнський спеціаліст із квантової фізики академік Ігор Юхновський, а до складу належали інтелектуали, зокрема поети Дмитро Павличко, Роман Лубківський, прозаїк Роман Іваничук, журналіст і дисидент Вячеслав Чорновіл, дисидентка і письменниця Ірина Калинець, журналісти Михайло Батіг і Ярослав Кендзьор, філолог, музейний працівник і публіцист Михайло Косів, етнолог Степан Павлюк, філософ Євген Гринів, мистецтвознавець і дисидент Богдан Горинь, фізик Орест Влох, економіст Михайло Швайка та ін. Згодом інтелектуально-гуманітарний тип Народної Ради, схильність частини її членів до метафоричного, художнього або системно-теоретичного мислення називали недоліком опозиції у Верховній Раді. Водночас ці риси дали змогу інтелектуалам, хоч і не завжди ефективно, формулювати ідеологічні орієнтири розвитку української державності. Інша річ, що такі ідеї не збігалися ані з гаслами комуністів / компартійних еліт, ані з прагматичними намірами нових бізнес-еліт, особливо сформованих у 1990–2000 рр. олігархічних кланів. За час президентства Леоніда Кучми змінилося саме розуміння еліти, що відобразилося і в пресі, і в книжній культурі. Так, наприклад, в імідж-календарі 2004 р., що репрезентував чи мав репрезентувати «ділову, політичну, інтелектуально-творчу еліту України», на перший план виходили підприємці та управлінці, народні депутати, представники вищого офіцерського складу збройних сил тощо⁸³, частина з яких були відвертими представниками олігархату, зокрема дніпропетровського та донецького кланів (Євген Щербань, Анатолій Рибак, Микола Азаров). Науковців, медиків, письменників, артистів, митців на цих сторінках було дуже мало, а ще менше – представників Західної України. Символом єдності західноукраїнської та центральноукраїнської інтелектуальної та політичної еліти тут був лише В'ячеслав Чорновіл. Натомість утіленням всіх еліт на обкладинці видання були тогочасний Президент Леонід Кучма та футболіст Андрій Шевченко (який серед молоді став популярним більше, аніж класик української літератури Тарас Шевченко). Задля підвищення іміджу (або через додаткові фінансові доплати) представники бізнесових та політичних, управлінських еліт також намагалися подавати себе як

цесу над Погружальським» Євгена Сверстюка та Івана Світличного, або ж «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби). Ця література в умовах цензури була небезпечною для інтелегента чи інтелектуала, бо навіть чехословацька «Дукля», українські тексти румунських та польських видавництв (наприклад, «Наше слово», «Наша культура», Календар УСКТ), або навіть видання бачванських русинів із СФРЮ вважалися не надто надійними, і дописувати туди авторам з СРСР не рекомендували.

⁸³ Ділова, політична, інтелектуально-творча еліта України. Імідж-календар. Київ, 2004.

інтелектуальну еліту, виступаючи в ролі науковців і захищаючи дисертації або пишучи книги. Звісно, в пресі періодично звучали звинувачення або в плагіаті, або несправжньому авторстві, однак таких фактів зазвичай не могли довести, і це не перешкоджало управлінцям та бізнесменам здобувати наукові ступені, видавати монографії або писати науково-популярні книги (зразком для них стала книга самого Президента України Леоніда Кучми «Україна – не Росія», видана українською та російською мовами у 2003 р.). Деякі інтелектуали стали політтехнологами при владних структурах, продукували тексти та здобували наукові звання, однак це викликало спротив тих, хто вважав себе «справжніми інтелектуалами» (вчених із наукових установ, письменників, митців).

На протилежному полюсі суспільної уяви перебував образ богемного інтелектуала, який багато в чому сформувала художня література⁸⁴. Це людина, чиє природне середовище – львівська «Дзига» або «станіславівський феномен». З одного боку, сюди зараховували письменників-постмодерністів, представників різних літературних груп та гуртів (Бу-ба-бу, Лугосад тощо) – Юрія Андруховича, Юрія Іздрика, Тараса Прохаська, Віктора Неборака, а також публічних інтелектуалів (Ярослава Грицака, Миколу Рябчука)⁸⁵. З іншого – тих, хто читав їхні твори, як і твори класиків XX ст.: Джеймса Джойса (James Augustine Aloysius Joyce), Марселя Пруста, Жан-Поля Сартра (Jean-Paul Charles Aymard Sartre), Сімони де Бовуар (Simone de Beauvoir), і своїх сучасників: Харукі Мураками (村上 春樹;), Мілорада Павича (Милорад Павић) чи, наприклад, Френсиса Фукуяма (Francis Fukuyama)⁸⁶. Тепер вони змушені були задуматися над тими питаннями, які ще з 1960-х років ставили інтелектуальні еліти Західної Європи: чи має інтелектуал протидіяти владі, а чи підкорятися їй; чи мають інтелектуальні еліти бути революційними, чи, навпаки, революція їх знищує, і взагалі, наскільки нонконформістськими мають і можуть бути інтелектуали, шукаючи правди? Чи мають вони бути заангажованими у суспільне життя, чи бути Іншими, відлюдниками – анахоретами істини? Чи пошук і голошення правди є їхнім основним завданням і де шукати правду в плюралістичному постмодерному суспільстві? Чи політична заангажованість впливає на якість художніх текстів або наукових робіт? Чи може бути інтелектуал циніком⁸⁷ і чи має дотримуватися моральних норм, будуючи «холодні» чисті інтелектуальні конструкції? Відповіді на ці питання були й залишаються доволі складними й неоднозначними, викликають,

⁸⁴ Андрейчик М. Інтелектуал як герой української прози 90-х років XX століття / пер. з англ. І. Андрущенко. Львів: ЛА «Піраміда», 2014.

⁸⁵ Водночас авторитетними інтелектуалами залишалися також Ігор Калинець, Роман Іваничук, Андрій Содомора, свою роль у публічних дискусіях відіграли думки Галини Пагутяк і Василя Габора, але також і представників молодшого покоління: Любка Дереша, Ірини Старовойт, Галини Крук та Остапа Сливинського, Тимофія Гаврилів та багатьох інших.

⁸⁶ Іншими словами, інтелектуал-гуманітарій імпліцитно формувався під впливом дуже різних текстів від Фрідріха Ніцше, Анрі Бергсона, Зигмунда Фройда, до Ганса-Георга Гадамера, Мартіна Гайдеггера, Річарда Рорті до Фредріка Джеймсона, Умберто Еко, Жана-Поля Сартра й Поля Рікера, Яна Мукаржовського, Романа Якобсона, Юрія Лотмана, Міхаїла Бахтіна.

⁸⁷ Пор.: Слотердайк П. Критика цинічного розуму / пер. з нім. А. Богачова. Київ, 2002.

як і раніше, «кризу розуму»⁸⁸. Приклад тому – сприймання текстів нациста та видатного філософа Мартіна Гайдеггера (Martin Heidegger) чи сталініста й знаного письменника Луї Арагона (Louis Aragon / Louis-Marie Andrieux).

В українському контексті проблемою було те, наскільки інтелектуальну еліту можна було вважати справжньою елітою в країні, де реальними силами залишалися олігархічні еліти. Певні зміни настали після Помаранчевої революції і президентства Віктора Ющенка (2005–2010), який захоплювався історією та гуманітарними науками й формував власну міфологію України, що частково перегукувалася з уявленнями західноукраїнської інтелігенції / інтелектуалів. Однак вже президентство Віктора Януковича (2010–2014) сприяло репрезентації неінтелектуалів як інтелектуалів і витісненню інтелігентів Західної України на маргінес. Події Євромайдану та Революції Гідності знову посприяли піднесенню інтелектуалів (зокрема галицьких), які бачили західноукраїнський регіон мостом для інтеграції в культурну Європу та в політичний Євросоюз. Вибори 2019 р. поставили перед інтелектуальними елітами доволі складне питання: чи мають вони пріоритетне право презентувати уявний «інтелект нації» чи «інтелектуальне надбання нації» у той час, коли до влади приходять представники творчих кіл (наприклад, актори), які в популярній культурі (отже, в свідомості більшості громадян) були також інтелектуальними елітами, хоча й іншими. Російсько-українська війна 2022 р. поставила перед інтелектуальними елітами ще складніші питання: зокрема, чи високий інтелектуальний авторитет, належність до інтелектуальних еліт (як у випадку Ноама Хомського / Чомського (Avram Noam Chomsky), Юргена Габермаса (Jürgen Habermas), частково в Генрі Кіссінджера (Henry Alfred Kissinger) автоматично гарантує правильне розуміння кризових ситуацій сучасного світу? Чи інтелектуальні еліти можуть ставати «корисними ідіотами» політичних режимів, які вигідно маніпулюють їхньою думкою? Що таке інтелектуальний героїзм у контексті війни? Чи відповідальні інтелектуали за війну, її пропаганду, за використання ідей або озброєнь, які вони створили, що спричинило смерть людей (думка Альберта Ейнштейна)? Відповіді на ці питання, з одного боку, зрозумілі, бо чимало тих, кого вважали провідними світовими інтелектуалами, не розуміють конкретної нинішньої української ситуації або бачать її у світлі ідеального міжкультурного діалогу, ідеології пацифізму, а не війни. Частина закордонних інтелектуалів не чує своєї відповідальності за вирішення російсько-українського воєнного конфлікту. Натомість українські інтелектуали вимушені взяти в руки зброю, щоб захищати себе і свою державу, а це зробило інтелектуальний героїзм також і воєнним героїзмом, віртуальну інтелектуальну самопожертву також і реальною фізичною самопожертвою.

Історія інтелектуальних еліт на західноукраїнських землях засвідчує, що інтелектуали не завжди могли відігравати провідну суспільну роль, тим більше визначати долі регіону чи держав, до яких вони належали. У різні періоди їхня власна соціальна ситуація теж була різною: від досить сильної

⁸⁸ Поп.: La crise dans la tête. *L'Arc: Revue trimestrielle*. 1977. No. 70.

до слабкої чи маргінесової. Інтелектуали і самі відрізнялися: серед них були бунтарі / революціонери-нонконформісти, але також конформісти й пристосуванці; мрійники, диваки, і ті, кого вважали втіленням суспільної солідності, ерудити й енциклопедисти, люди влади і люди богеми, люди дії та адепти споглядання. Відповідно, рухи інтелектуальних еліт були багатовекторними і змінними: вони то бунтували проти того, що вважали нераціональним, неправильним чи несправедливим, то адаптувалися до суспільних обставин і рухалися в тому ж напрямку, що й решта суспільства. Проте їхній вплив на книжкову / книжну культуру регіону та на українську культуру загалом завжди був, якщо не основним, то принаймні вирішальним.

Роман Голик